

Een boerderij in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Zwolse wijk Assendorp, op een potloodtekening van Joan Willem Meijer (1840-1928). Dit boerenbedrijf, waar Sloet mogelijk met welgevallen naar heeft gekeken, stond niet ver van zijn woning aan de Eekwal. (Stedelijk Museum Zwolle)

6

Baron op klompen: landbouw, landhuishoudkunde, landleven

Sloet groeide op ‘in een atmosfeer die naar hooilucht rook en waarin de roep van een late vogel klonk.’¹ Landbouw en natuur maakten in zijn beleving en in zijn denken deel uit van één groot systeem dat -in die volgorde- gerespecteerd, geëxploreerd en geëxploiteerd diende te worden. Hij stond dicht bij het boerenleven. Het bezit van boerderijen en landbouwgrond in de Achterhoek, op de Veluwe en in verschillende plaatsen in Overijssel bracht hem ook bij de praktijk. De tuinbouw had eveneens zijn belangstelling en hij experimenteerde graag met oude en nieuwe gewassen, vooral bij zijn huis in Zwolle. Gezien zijn familierelaties en de kringen waarin hij opgroeide, moet ook de landhuishoudkunde al in zijn jonge leven onderwerp van gesprek zijn geweest. Ook in zijn letterkundig en volkskundig werk getuigde hij van zijn kennis van en liefde voor de meest uiteenlopende facetten van het leven op het platteland.

Het accent bij de ontwikkelingen op het Nederlandse platteland zal in dit hoofdstuk liggen op de landbouw in Oost-Nederland, meer in het bijzonder in Overijssel, omdat Sloet hier woonde en werkte nadat hij in 1832 burgemeester van Hengelo was geworden. Enerzijds zal het daarbij gaan om direct aan de landbouw gerelateerde onderwerpen, zoals de verdeling van de marken, de strijd om de afschaffing van de tienden, de introductie van nieuwe rassen, gewassen en technieken of het benutten van de mest. Varianten van landbouw, zoals de eendenkooien, en de visserij worden eveneens behandeld. In de paragraaf onder de titel ‘landleven’ komen andere, veel minder bekende, kanten van zijn gerichtheid op het platteland naar voren. Steeds ging het er hem om ‘de natuurlijke bestemming’ van de bodem optimaal te benutten, om zo de welvaart te bevorderen. Natuurlijk worden de nationale en internationale verhoudingen niet uit het oog verloren; het zou bij een figuur als Sloet ook niet anders kunnen.

Het hoofdstuk begint met een korte schets van de Overijsselse landbouw in de negentiende eeuw. Later wordt hierop uitvoeriger ingegaan. Eerste vraag in dit verband is, hoe Sloet de situatie en de ontwikkelingen in de Nederlandse, en in het bijzonder de Overijsselse, landbouw taxeerde. In het verlengde daarvan ligt een tweede vraag, namelijk of hij argumenten aandroeg voor verschillende visies in dit verband. Een derde vraag is, welke bijdrage hij heeft geleverd aan de Nederlandse en, opnieuw, in het bijzonder de Overijsselse landbouw. Een vierde vraag is ten slotte, of hij kan gelden als representant van een bepaalde groep of dat hij binnen de Nederlandse landbouw van zijn tijd een eigen positie heeft ingenomen.

¹ Het citaat is ontleend aan Van der Woud. *Een nieuwe wereld*, 78, als deze spreekt over de wetenschap in de oude wereld en refereert aan Johan Huizinga, overigens zonder specifieke verwijzing.

6.1 De Overijsselse landbouw in de negentiende eeuw

Gedurende de negentiende eeuw maakte de Nederlandse landbouw ingrijpende veranderingen door, vooral die op de zandgronden van Oost-Nederland, dat wil zeggen in Drenthe, Overijssel en Gelderland. Over de beginsituatie bestaan verschillende opvattingen. Voor dit deel van de zogeheten landprovincies spreekt Jan Luiten van Zanden van een rond 1800 nog min of meer ‘peasanteske’ economie, waarbij relatief kleine en weinig vercommercialiseerde boeren in hoofdzaak voor de consumptie van het eigen huishouden produceerden en nog vrijwel uitsluitend gebruik maakten van gezinsarbeid. In de kustprovincies daarentegen was al sprake van een moderne vorm van landbouw. Gedurende de jaren 1810-1850 viel volgens Van Zanden in Oost-Nederland een sterke toename van de productie en de productiviteit waar te nemen.² R.T. Griffith stelt in *Achterlijk, achter of anders* zelfs dat de landbouw al in het begin van de negentiende eeuw als een moderne sector kon gelden.³

Volgens Jan Bieleman echter, was de sterke productiviteitsgroei waarover Van Zanden sprak in feite pas mogelijk in het tijdperk van de ‘technologische’ landbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁴ Tegelijkertijd zegt hij, op basis van zijn proefschrift over de zandboeren in Drenthe, dat er in ieder geval in die provincie al in de zeventiende en achttiende eeuw sprake was van een proces van intensivering als gevolg van bevolkingstoename, evenals een gerichtheid op de markt, en dus niet van een star en primitief landbouwsysteem.⁵ Van Zanden constateert, samen met Cor Trompetter, in zijn kritiek op B.H. Slicher van Bath en diens *Samenleving onder spanning*, dat ook in Overijssel al in de zeventiende en achttiende eeuw sprake was van dynamiek en uitbreiding van het landbouwareaal, zowel in Twente als op de Sallandse zandgronden.⁶ Over het feit van de dynamiek op zich verschillen Van Zanden en Trompetter enerzijds en Bieleman anderzijds dus niet, wel over het tempo van productie en productiviteit in de eerste helft van de negentiende eeuw.⁷

Duidelijk is in ieder geval, dat de negentiende eeuw ook in agrarisch opzicht enorme omwentelingen heeft gekend, waarbij het land letterlijk en figuurlijk op de kop stond. Verschillende historici hebben over deze en deze periode en over de voorafgaande eeuwen hun licht doen schijnen. In 1957 publiceerde Slicher van Bath *Een samenleving onder spanning*, een studie die lange tijd de inzichten

² Van Zanden. *De economische ontwikkeling*.

³ Griffiths. *Achterlijk, achter of anders*, 20.

⁴ Volgens Bieleman. ‘Boeren en rekenmeesters’, 221, maakt Van Zanden niet waar ‘hoe de boeren de fenomenale opbrengstvermeerdering, die hij ziet, zouden hebben moeten realiseren. De toename in de productiviteit van het bouwland in een dermate korte periode, die hij voorstelt, is niet ingebed in veranderingen in de bedrijfsvoering die deze mogelijk zouden moeten maken en moet dan ook “fysiek” onmogelijk worden geacht. Ze zou daarmee de effecten die de invoering van de kunstmest had op de productiviteit, geëvenaard of zelfs overtroffen hebben.’

⁵ Zie voor deze discussie naar aanleiding van Bieleman. *Boeren op het Drentse zand* en Van Zanden. *De economische ontwikkeling*; Van Zanden. ‘De landbouw’, Bieleman. ‘Boeren en rekenmeesters’ en Van Zanden. ‘Dupliek’.

⁶ In de bundel *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel* stellen zij in 2001 van elf eerder verschenen studies van hun hand, dat de plattelandssamenleving in het algemeen, en de landbouw in het bijzonder, veel dynamischer was dan Slicher van Bath in zijn in 1957 in *Een samenleving onder spanning* had gesteld.

⁷ Zie voor een samenvatting van de discussie tussen Van Zanden en Bieleman, ook in relatie tot Slicher van Bath, Van Cruyningen. ‘Dutch rural history’, 296-297.

domineerde en waarbij de relatie tussen de groei van het aantal mensen dat werk moest vinden en de grenzen aan de groei centraal stond. In de laatste decennia kwamen met name Van Zanden, gedeeltelijk samen met Trompetter en Bieleman met nieuwe informatie en daardoor nieuwe inzichten.⁸

6.1.1 Het land op de kop

Volgens Slicher van Bath nam in Overijssel het areaal aan bouwland tussen 1812 en 1885 toe van ruim 23.000 tot ruim 59.000 hectare en dat van het wei- en hooiland van ruim 53.000 tot ruim 102.000 hectare. De omvang van de bosgrond kende bijna een verviervoudiging, alleen de tuinbouw vertoende een lichte daling.⁹ In de eerste 21 jaar van de negentiende eeuw nam hij een sterke stijging waar, bijna een verdubbeling of nog veel meer, van de bestaande arealen. Alleen de toch al geringe omvang van de tuinbouw nam in die periode sterk af, maar bereikte in de halve eeuw na 1833 bijna weer het oude peil.¹⁰ Slicher van Bath stelt dat er na 1812 sprake was van een plotselinge versnelling van de uitbreiding van het landbouwareaal.

Van Zanden en Trompetter komen in een studie over de geschiedenis van het platteland in Overijssel in de periode 1500-1850 echter tot andere cijfers en stellen niet alleen, dat ‘de afname van de spanning tussen bevolking en bestaan’ al zijn wortels had in de periode vóór 1800, maar ook, dat het platteland van Overijssel daarna ‘in een stroomversnelling geraakte’.¹¹ De overgang van ‘een eerste fase van transformatie naar een tweede fase van tragere, maar voortgaande groei’, speelde zich volgens hen in dit deel van Nederland af in de periode tussen 1845 en 1860.¹² Want toen nam het proces van economische groei in de landbouw hier een zekere wending, door ‘specialisatie en een stilaan ontluikende technische ontwikkeling’.¹³ Van Zanden verklaart de transformatie tijdens de ‘klassieke agrarische revolutie’ in die eerste fase aan de hand van het model van de ontwikkelingseconome Ester Boserup. Daarbij wordt ervan uitgegaan, dat een groeiende landbouwbevolking met behulp van nieuwe technieken en andere middelen zoals ‘nieuwe’ gewassen en ‘nieuwe’ typen van vruchtopvolging, altijd in staat is het grondgebruik te intensiveren en zo de landbouwproductie op te voeren.¹⁴ Boserup zag, in de woorden van Bieleman, ‘bevolkingstoename niet als het gevolg van een toegenomen agrarische productie, maar juist als oorzaak.’¹⁵

⁸ Zie de noten 5-7.

⁹ Slicher van Bath. ‘Van vrije naar gebonden economie’, 195.

¹⁰ *Oppervlakte woeste grond en cultuurgrond in hectares in Overijssel in de jaren 1812-1885.*

Jaar	Woeste gr.	Bouwland	Wei- en hooiland	Tuinbouw	Bossen
1812	237.290	23.024	53.687	2.333	3.459
1833	153.756	53.631	102.515	1.381	10.464
1885	112.819	59.065	124.999	2.308	16.758

‘Wellicht is het cijfer voor 1833 iets geflatteerd, doordat hierbij ook de met veenboekweit betaalde landen zijn geteld, maar volgens de “Staten van de gewassen” uit de jaren 1842-1850 varieerde het areaal hiervan tussen 1.500 en 1.860 hectare. Veel verschil maakt dit dus niet uit.’ Slicher van Bath. *Van vrije naar gebonden economie*, 195-196. De afname van het areaal aan woeste grond correspondeert niet geheel met die van de totale toename aan cultuurgronden, maar dat kan een gevolg zijn van andere bestemmingen voor deze gronden.

¹¹ Trompetter en Van Zanden. ‘De discussie’, 13.

¹² Van Zanden. *De economische ontwikkeling*, 185.

¹³ Van Zanden. *De economische ontwikkeling*, 198.

¹⁴ Van Zanden. *De economische ontwikkeling*, 197. Gedurende de jaren 1815-1851 leverde de landbouw in zijn

De bevolkingscijfers in de jaren 1815-1880 laten voor Nederland en Overijssel het volgende beeld zien.

Tabel 6.1 *Bevolking in Nederland/Overijssel in de periode 1815-1889 op basis van volkstellinggegevens in absolute aantallen*¹⁶

Jaar	Nederland	Overijssel	Jaar	Nederland	Overijssel
1815	2.202.191	147.229	1859	3.309.128	235.155
1830	2.631.487	178.895	1869	3.579.529	254.051
1839	2.860.559	197.694	1879	4.012.693	274.136
1849	3.056.879	215.763	1889	4.511.415	295.445

Omstreeks 1840 begonnen de landbouwprijzen in Nederland te stijgen. De oorzaak hiervan lag in de eerste plaats in een toenemende vraag als gevolg van een snel groeiend bevolkingsaantal, dat tussen 1815 en 1850 steeg van ruim 2.2 naar iets meer dan 3 miljoen.¹⁷ Daarbij kwam dat de economie in de sterk industrialiserende buurlanden zich voorspoedig ontwikkelde, wat de vraag deed toenemen. De Britse overheid herzag de tarievenpolitiek ten aanzien van de buitenlandse handel om daarmee eventuele binnenlandse tekorten te voorkomen. In 1846 werden de *Corn Laws* –een serie van importheffingen in Groot-Britannië en Ierland waarmee vooral grote Engelse landeigenaren werden beschermd tegen goedkope buitenlandse graanimporten– ingetrokken en korte tijd later werd ook de invoer van landbouwproducten als vee en vlees vrijgesteld van invoerrechten. Andere landen volgden en zo kreeg na 1850 overal in Europa het vrijhandelsbeginsel vrij baan.¹⁸ De Nederlandse export van vee en vlees, maar ook die van andere producten uit de landbouw en vooral uit de sector van de tuinbouw, vertoonde dientengevolge een sterke groei.

Het belang van de landbouw als geheel nam tussen 1850 en 1870 licht toe ten opzichte van zowel industrie als diensten.¹⁹ ‘Dat de Nederlandse landbouw zich in deze periode tot een export-landbouw bij uitstek ontwikkelde, wordt wel gezien als één van de oorzaken van het feit dat onze economie, niettegenstaande haar moderne karakter, lange tijd zo sterk agrarisch van statuus bleef, hetgeen tot uitdrukking kwam in het relatief hoge aandeel van de beroepsbevolking dat in de landbouw werkzaam was.’²⁰

geheel een gemiddeld aandeel van 26.7% in het BBP, de industrie 30.8 en de diensten 42.5, Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 153. Het percentage van 0.2% voor de visserij is hier door de auteur (C.) bij de landbouw opgeteld, om voor de vergelijking met 1850 en 1870 gelijksoortige sectoren te hebben. Boserup, *The conditions*.

¹⁵ Bieleman. *Boeren in Nederland*, 21.

¹⁶ Van der Woude. ‘Bevolking en gezin’, 22.

¹⁷ Van der Woude. ‘Bevolking en gezin in Nederland’, 22.

¹⁸ Zie voor deze ontwikkeling: Bieleman. *Boeren in Nederland*, 276-277.

¹⁹ In 1850 lagen de percentages van het BBP voor landbouw, industrie en diensten op respectievelijk 26, 26 en 48 en in 1870 op 30, 24 en 46%. Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1870-1914*, 244.

²⁰ Bieleman. *Geschiedenis van de landbouw*, 214.

6.1.2 Omstreeks 1880

De basisstructuur van de economie als geheel en ook van de landbouw in Oost-Nederland, stelt Van Zanden, was omstreeks 1880 ingrijpend veranderd. Als stuwende krachten daarbij noemt hij:

- een sterke groei van de bevolking op het platteland, die weer zorgde voor druk op de grond en dientengevolge intensivering van de landbouw;
- verbeteringen in de infrastructuur, die vóór 1860 vooral bestonden uit de aanleg van verharde wegen en kanalen en daarna van spoorwegen;
- de ontplooiing van twee bedrijfstakken, te weten de verveningen en de textielnijverheid, met daarbij, in het verlengde van de verbeteringen in de infrastructuur, het transport ;
- veranderingen in het staatsapparaat en opvattingen over wat een natie-staat behoorde te zijn, die leidden tot meer aandacht van de overheid voor het platteland en dientengevolge de landbouw.

Een kapitalistische geest was op het Oost-Nederlandse platteland allerm minst algemeen geworden; onder grote delen van de bevolking bleven nog ‘peasanteske’ elementen bestaan en de sociale structuur veranderde slechts geleidelijk, maar toch was rond 1880 van een ‘peasant-economy’ geen sprake meer.²¹ En passant stelt Van Zanden tevens vast, dat zeker tot omstreeks 1880 de invloed van ‘instituten’, organisaties en instellingen, op het eigenlijke landbouwbedrijf gering was.

Hij baseert zich hierbij echter op oudere literatuur over de ontwikkeling van landbouworganisaties, de landbouwpolitiek van de overheid, het landbouwonderwijs, enzovoort. De meest recente publicatie die hij noemt, dateert van 1966; de andere titels zijn van 1952 en eerder. Maar hij gaat bijvoorbeeld voorbij aan het uit 1953 daterende werk van Van der Poel over de Landhuishoudkundige Congressen en daarmee ook aan deze organisatie zelf. Wel noemt hij met name Staring als één van de ‘heren’ die met graagte schreven en spraken over hun eigen rol en daarbij niet werden gehinderd door een al te grote bescheidenheid.

Een auteur in een handboek uit 1943 zegt het anders, maar niet minder stellig en betreft ook Sloet in zijn oordeel. ‘Het ontbrak ons aan groote figuren, die, met vooruitzienden blik, in het dagelijksch leven hun ideeën konden realiseren en die in boerenhoofden en -harten de gedachten omtrent de noodzaak van verantwoordelijke, aan de practijk getoetste ervaring en gedegen kennis konden wekken. Zeker, W.C.H. Staring en Sloet tot Oldhuis waren verdienstelijke figuren. De een was een knap geoloog, de andere een oorspronkelijk econoom; beiden hadden een trek naar het organisatorische, met een warme liefde voor het platteland, doch beiden misten zij de bezieling om hun gedachten over te dragen op den Nederlandschen boer.’²²

Op deze apodictische uitspraken en ook die van Van Zanden over de instituten valt echter, zoals ook dit hoofdstuk wil laten zien, zeker wat betreft Sloet het nodige af te dingen.

²¹ Van Zanden. *De economische ontwikkeling*, 199.

²² Van der Wielen. ‘Sociale toestanden ten plattelande’, 438.

6.2 De ‘natuurlijke bestemming’ van de bodem

Als Nederland ‘niet eenmaal de rijkst bebouwde en meest vruchtgevende hof van Europa’ zou worden, schreef Sloet in 1848, dan gold dat als een bewijs voor het gebrek aan veerkracht en volharding van de natie. De ‘kleipolders, rivier- en zeeanslibbing, zavelgronden, heidegronden, duinen, veenen enz.’, varieerde hij weer eens op het thema van de grote verscheidenheid van de Nederlandse bodem, vereisten weliswaar stuk voor stuk een andere cultuur, maar dat leverde wel een dubbel voordeel op. Ten eerste hoefde zo niet te worden gevreesd voor het mislukken van een gehele oogst en ten tweede werden ‘de ruilingen van veldvruchten en gewassen hierdoor aanmerkelijk bevorderd.’²³ De adstructie ontbrak ook nu niet.

Vele onzer aanzienlijke boerderijen in Noord-Holland, Vriesland, het Mastenbroek, Kampereiland en elders bestaan geheel van de veeteelt. De hooi- en kaasboer, de vetweider worden daardoor afhankelijk van den graanboer, die op zijne beurt zich voor zijn vee bij hen van hooi voorzien moet; weinige boerenerven zoude men in Nederland kunnen aanwijzen, die uitsluitend van eigen geteelde vruchten en gewassen kunnen bestaan. Hoe jammer zoude het zijn, indien zij zulks vermogten, want wij behoeven niet nader te ontvouwen, dat het juist deze omstandigheid is, dat iedere streek en dikwijls iedere hoeve aan eene bijzondere voortbrenging van deze of gene gewassen gebonden is, die den landbouw de grootste vorderingen doet maken.²⁴

Er moest, vond Sloet, in de landbouw worden gekozen voor specialisatie in directe relatie tot de aard van de bodem. De ‘natuurlijke bestemming’ van die bodem werd in zijn ogen echter nog te weinig benut en hij zette zich er dus voor in de Nederlandse landbouw te ontwikkelen. Wat hem betrof, kon en moest daarbij ook gebruik worden gemaakt van buitenlandse investeringen. ‘Men ziet voorbij, dat het om het even is, wie de eerste ondernemers of oprichters van maatschappijen zijn, als de aandelen aan toonders worden uitgegeven’, schreef hij in 1846 in zijn tijdschrift. Ook zou hij graag zien dat Engelse investeerders ‘volgens de lessen van den vergevorderden Engelschen landbouw’ Nederlandse heidegronden gingen exploiteren.²⁵ Daarbij konden dan meststoffen uit eigen land, bijvoorbeeld afkomstig uit de steden, worden gebruikt.

Een eerste vereiste was echter, dat de toestand van de natuurlijke omgeving in kaart werd gebracht. De statistieke beschrijving was daarbij een onmisbaar hulpmiddel om de productiemogelijkheden, anders gezegd het voortbrengend vermogen, in kaart te brengen. Een lezing voor ‘Welvaart’ van Van Roijen in 1841 sloot hier nauw op aan.²⁶ Staathuishoudkunde, landhuishoudkunde en een

²³ TSS-4, 5-6.

²⁴ ‘En waaraan men moet toeschrijven’, ging het voorbeeld verder, ‘de voortreffelijkheid van onze tabaksteelt in de omstreken van Amersfoort, van meiknollen in den omtrek van Hoorn, van de druiven en velerlei moesgroenten in het Westland, van de meekrap in Zeeland, van de kaasmakerijen in Holland, Utrecht en Groningen, van de houtteelt in Gelderland, van de kalvermesterij op de Veluwe’. TSS- 4, 5.

²⁵ TSS-3, 255.

²⁶ De *Redevoering over het voortbrengend vermogen der provincie Overijssel door mr. I.A. van Roijen. Uitgesproken in de vergadering der Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, op den 7 april 1841* verscheen in 1842 in druk bij J.J. Tijl te Zwolle.

visie op het burgerschap werden daarbij door Sloets medebestuurslid aaneengesmeed tot één waar actieprogramma.

6.2.1 Het 'voortbrengend vermogen' van Overijssel

Van Roijen begon zijn rede over 'het voortbrengend vermogen van Overijssel' met een betoog over 'de gehechtheid aan en de liefde tot den geboorte-grond.' Iedere aardbewoner kende dat gevoel, wist hij, maar toch moest 'die algemeene trek' nader worden ontleed. Het was in zijn ogen onjuist, om bijvoorbeeld de liefde van de Eskimo voor de sneeuw- en ijsvelden te vergelijken met die van 'de Nederlander aan zijne welige landsdowen'. De liefde van de Poolbewoner was, net als die van de ijsbeer, een gevolg van 'de smaak in traan'. Die van 'de beschaafde mensch' daarentegen, was 'van edeler aard', grotendeels uit de arbeid geboren als het resultaat van 'de vlijt zijner voorvaderen'. Het zelf verworven bezit, verkondigde hij een ook door Sloet beleden opvatting, was de basis voor de 'volkswelvaart' en daarmee voor 'het volksgeluk'. Armoede was de bron van alle kwaad. 'Waar armoede het gebied voert, dáár kwijnt de godsdienst, dáár daalt de zedelijkheid, dáár sterft de wetenschap. Geloof niet te veel aan de deugd in de hutten! De veldpolice zoude u beter inlichten.' Soortgelijke toestanden waren ook aan te treffen in de stegen en achterbuurten der steden.

Van Roijen schetste een situatie in het Friese dorp Noordwolde, waar veel schapen werden gestolen. Bij onderzoek bleken ze geslacht en wel te zijn afgevoerd naar naburige Drentse heidevelden. Daar woonden tientallen gezinnen in ondergrondse hutten, zonder voldoende middelen van bestaan; zij waren dus wel gedwongen om op rooftocht te gaan. De moraal van zijn verhaal was, dat de natuurlijke mogelijkheden hier nog lang niet optimaal waren benut, ook omdat er nooit onderzoek naar was gedaan. Hij presenteerde daarom een schema dat bestond uit zes onderdelen en dat uiteraard ook elders kon worden toegepast:

- De dampkring. Hiermee werd het klimaat bedoeld, maar ook milieuomstandigheden als de nevels uit sloten, moerassen en lage gronden of 'de veenrook' en de gevolgen daarvan.
- De ligging en de natuurlijke gesteldheid. Het ging hier in feite om de infrastructuur te water en het belang daarvan voor de nationale en internationale handel. Ook 'de middelen tot verbetering' en de kosten dienden bekend te zijn.
- De bodem. De geologische toestand van de Overijsselse bodem, en dus de mogelijkheid tot exploitatie, was onvoldoende bekend. De natuurlijke rijkdommen zouden vermoedelijk bestaan uit turf, oer, oker, klei, leem, zandgrond, keien en andere steensoorten en grind.
- De landbouw. Hierbij werd uitgegaan van een 'achterlijke' toestand, waarvoor ook al de oorzaken werden aangegeven, namelijk: de onverdeelde gronden, de belasting van de dode hand, het gebrek aan bemesting, waterafleiding en het gebrek aan wetenschappelijke kennis.
- Fabriek- en trafiekwezen. De relatie tussen de bestaande fabrieken, trafieken, handwerken en ambachten en andere takken van bestaan moest nader worden onderzocht, evenals de eventuele geschiktheid van bepaalde streken voor specifieke takken van het fabriekwezen. Bij de 'hinderpalen' werd onderscheid

gemaakt tussen 'natuurlijke' en 'onnatuurlijke' ofwel 'maatschappelijke' oorzaken; tot het laatste werden het belastingstelsel en het 'onvrij territorium' gerekend.

- Handel. Hier werden in zekere zin de eerste punten gecombineerd in de vraag hoe bestaande situaties konden worden verbeterd ten behoeve van de handel. Daarbij werden 'de ontginning onzer veenen door middel van kanalen, die tevens als handelswegen dienen' en de opnemings van Overijssels in een Europees spoorwegnet expliciet genoemd.

Na een verdere beschrijving van de provincie kwam Van Roijen tot een lyrische conclusie: 'Wanneer wij ons dan Overijssel in zijn geheel voorstellen met al zijne stroomden, in zijne helling en ligging, dan is het alsof de hemel dezen plek gronds voor den mensch heeft geschapen, om er alles van te maken, wat hij verkiest, dan breidt zich deszelfs voortbrengend vermogen in het oneindige uit.' In plaats van tweehonderdduizend mensen zou Overijssel er wel twee miljoen kunnen voeden, ware het niet, dat het grootste deel van de provincie verkeerde in een verwaarloosde en achterlijke toestand.

Behalve door verving, waarover hierna meer, konden de natuurlijke rijkdommen van de bodem ook op andere manieren beter worden geëxploiteerd. Door de winning van 'oer' bijvoorbeeld, een vorm van ijzererts die als gruis in de bodem zat en voor de landbouw funest was, maar als bouwstof voor muren en (met grind vermengd) als wegbedekking zeer geschikt.²⁷ Gewone veldkeien waren goed te gebruiken bij de aanleg van straatwegen, waar het procedé van het 'macademiseren' ingang begon te vinden. De oker in de bodem kon eveneens worden benut. In Deventer was daarvoor zelfs een verffabriekje opgericht. Het water van de rivieren kon dienen om periodiek de bodem mee te bevoeien, waarna de vruchtbare bestanddelen als meststoffen achterbleven. De grote verscheidenheid aan grondsoorten kon zorgen voor 'eene evenredige verscheidenheid van voortbrengselen', waardoor weer het ruilverkeer werd bevorderd.

Op de landbouw ging Van Roijen, sprekend over de 'kunstmatige voortbrengselen van den bodem', gedetailleerd in. Hij besprak welke gewassen werden verbouwd en waar, wat er werd in- en uitgevoerd, waar vandaan en waar naartoe, hij deed suggesties om de hout- en fruitcultuur aan te vatten. Natuurlijk kwam hij ook op de 'hinderpalen' die de economische ontwikkeling in de weg stonden. Ten eerste waren daar de gemeenschappelijke, vrijwel geheel woeste markegronden, die vanwege juridische formaliteiten zeer moeilijk waren te verdelen. Een wet op de markeverdeling zou de staat, aldus Van Roijen, 'zonder nadeel van eenigen individu, groote en nieuwe inkomsten verzekeren' en dat was te verkiezen boven verhoging van de belastingen. Als derde punt ter verbetering van de landbouw noemde hij het tekort aan 'mestspecie' dat zich in de gehele provincie voordeed.

In de landbouw viel dus veel te verbeteren, maar van belang was ook, dat voornamelijk Overijsselse families zich niet opstelden, 'als of het uitoefenen van eenigen tak van Nijverheid zoude zijn beneden hun stand en strijdig met hun-

²⁷ Dat er ook in de Overijsselse bodem grind te vinden was, meldde Van Roijen, bleek na een wolkbreuk die een gedeelte van de Lemelerberg had weggeslagen.

nen maatschappelijken rang!' Veel belangrijker was het, op eigen kracht en naar eigen keuze een zelfstandig bestaan te leiden, 'dan door ambtsbejag en kuiperij uitsluitend naar posten te streven.' Nuttige arbeid mocht dan misschien geen ridderlint verschaffen, het zou de persoon in kwestie wel 'eene burgerkroon waardig maken'.

Sloet had het niet beter kunnen zeggen! Indachtig de reden waarom de vereniging was opgericht, voegde hij met 'Welvaart' de daden bij de woorden van Van Roijen. Punt voor punt werden de zaken aangepakt. Om te beginnen werd de situatie in Overijssel nauwkeurig geïnventariseerd aan de hand van het model van Van Roijen en daarbij hoorde ook een onderzoek naar de toestand van de bodem. Het werd een baanbrekend project, vooral dankzij het werk van een man die met geologisch onderzoek al enige ervaring had opgedaan in Gelderland: Staring.

6.2.2 'Aardkunde'

Winand Carel Hugo Staring werd in 1808 geboren op kasteel De Wildenborch in het Gelderse Vorden, als derde zoon van de dichter A.C.W. Staring. Sloet zal vader Staring, met wiens poëzie de zijne wel wordt vergeleken, hebben gekend en wellicht ook al vroeg hebben vernomen van het werk van diens zoon. Op vijftienvijftigjarige leeftijd promoveerde Staring jr. in Leiden op een proefschrift over de vaderlandse bodem. In 1837 kreeg hij van Provinciale Staten van Gelderland opdracht een onderzoek in te stellen naar -miljoenen jaren oudertertiaire lagen in de omgeving van Eibergen en Winterswijk. In een publicatie over dit geologisch onderzoek gaf hij ook een beknopte landbouwkundige beschrijving van het gebied en wees hij op mogelijkheden tot verbetering.²⁸

Voor Sloet bestond er dus alle aanleiding om Staring uit te nodigen om een lezing te houden voor 'Welvaart'.²⁹ In 1844, toen hij in Zwolle sprak over 'De Aardkunde en den landbouw van Nederland', was het zover. Staring gaf bij die gelegenheid een beknopt overzicht van de geologische tijdvakken en van de feiten die op dat moment bekend waren over de Nederlandse bodem. Ook leverde hij een beschrijving van de belangrijkste bedrijfstypen, waaronder de landbouw op de zandgronden van Drenthe, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. Zijn verhaal leidde tot het verzoek van 'Welvaart' om een onderzoek in te stellen naar de 'aardkunde' van Twente, het Land van Vollenhove en Salland.

Nog hetzelfde jaar en het jaar daarop bezocht Staring deze gebieden. Hij stelde een intensief onderzoek in naar bouwplannen en andere bedrijfsgegevens en probeerde verband te leggen tussen de toestand van de bodem en de landbouw. Uitvoerig deelde hij mee, welke bijzonderheden hij waarnam (zoals bijvoorbeeld de noordoostelijk-zuidwestelijke ligging van de Overijsselse heuvels), hoe de samenstelling van de venen was, waar zwerfstenen te vinden waren en waar leemlagen met typerende versteningen. 'De voortdurende roggeteelt der Twentenaren verklaarde hij uit de dicht onder de oppervlakte voorkomende leemlagen, terwijl men door het ontbreken hiervan in Salland het bekende drieslagstelsel der zandgronden, tweemaal rogge en daarna boekweit, volgde.'³⁰ Zijn

²⁸ Veldink. *Staring*, 58.

²⁹ Veldink. *Staring*, 61.

³⁰ *Ibidem*.

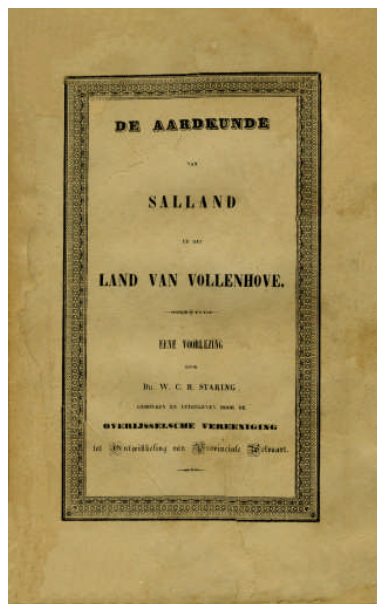
onderzoekingen resulteerden in twee belangwekkende boeken over de geologie van Overijssel: *De Aardkunde van Twenthe* en *De Aardkunde van het land van Vollenhove en Salland*. 'Dit onderzoek was voor de verdere loopbaan van Staring van grote invloed, het vormde tevens de basis voor zijn latere geologische studies.'³¹

Maar toch, er bestond weerstand tegen deze tak van wetenschap, schreef Sloet in het jaarverslag van 'Welvaart' over 1846. De beoefening van 'geologie en geognosie' in Nederland, laat staan in Overijssel, werd zelfs door degenen die er al mee bekend waren, 'ongepast' geacht. De studie van dit vakgebied diende zich, zo werd gezegd, te richten op bergachtige landen. Maar, pareerde hij de kritiek, de Overijsselse bodem bood een geologische verscheidenheid die in weinig andere landen was te vinden. Hij vertelde het publiek van 'Welvaart' als een waar geoloog over de secundaire en tertiaire steenlagen, over de betekenis van het diluvium, het ontstaan van heidevelden en veengebieden, enzovoort. Ondertussen vergat hij niet te spreken over 'het praktisch nut van deze wetenschap' door te wijzen op de ontdekking van het Bentheimer zandsteen bij Losser.

Nadat Staring de gehele provincie Overijssel had beschreven, bleef hij in contact met 'Welvaart'. Regelmatig hield hij voordrachten, zat hij in commissies of verschenen van zijn hand publicaties. Hij droeg zijn *Voormaals en thans*, een in 1858 verschenen serie opstellen over de bodem van Nederland, op aan 'Welvaart'. Want deze vereniging had hem -in een tijd waarin 'nog slechts enkelen begrepen, dat de ware en eenige wijze om tot de juiste kennis van onzen bodem te geraken, in plaatselijk onderzoek bestond- opdracht gegeven bouwstoffen te verzamelen over de toestand van de bodem in Nederland.

Staring had echter nog meer reden tot dankbaarheid. Tijdens het eerste Landhuishoudkundig Congres in 1846 had Sloet gewezen op nut en noodzaak 'eener aardkundige beschrijving van Nederland', waarbij hij kon wijzen op de zojuist verschenen publicaties over Overijssel. Hij deed de aanwezigen de suggestie dit goede voorbeeld te volgen en zei erop te rekenen dat een van de aanwezige geologen daartoe wel een voor stel zou doen. De Leidse hoogleraar Van Breda, promotor van Staring en directeur van Teylers Museum in Haarlem, noemde de grote

Met zijn publicatie over de aardkunde van Salland en het Land van Vollenhove (Noord-West Overijssel) zette W.C.H. Staring zichzelf en opdrachtgever 'Welvaart' nadrukkelijk op de kaart. Ook de bodem van Twente beschreef hij in opdracht van deze Zwolse vereniging, die op geheel Overijssel was gericht. (Historisch Centrum Overijssel)

³¹ Ibidem.

moelijkheden die verbonden zouden zijn aan een werk over de geologie van Nederland en stelde voor binnen het Congres een commissie te benoemen. Die kwam er, met Van Breda zelf als voorzitter en onder anderen Staring als lid.³² Op instigatie van de Gelderse grootgrondbezitter dr. A. Brants, een zwager van Staring, zouden ook de plantensoorten die op verschillende geologische formaties groeiden, worden gedetermineerd. Een voorstel om de gronden ook aan een chemisch onderzoek te onderwerpen, haalde het niet. Het onderwerp geologie stond echter definitief op de agenda. Om te beginnen van de Landhuishoudkundige Congressen, maar daarna ook van achtereenvolgende ministers van binnenlandse zaken.

In 1851 verklaarde Thorbecke -die, zoals hiervoor gemeld, ook het Museum van 'Welvaart' in Zwolle al terwille was geweest- zich bereid een bedrag van tienduizend gulden op de begroting voor het volgende jaar op te nemen. Het diende ter bestrijding van de kosten voor de vervaardiging van een geologische kaart van Nederland. Een waar netwerk van deskundigen werd benoemd om het werk van de Geologische Hoofdcommissie, waarvan Staring secretaris werd, uit te voeren. Hij verhuisde in verband met deze functie naar Haarlem. Allereerst pakte hij een onderzoek op waarmee hij in verband met de Aardkunde van Twente was begonnen. Het gehele project leidde uiteindelijk, na zeer vele moeilijkheden en onderlinge strijd, tot de uitgave van de *Geologische kaart van Nederland*.³³ Sloet was lid van de commissie die deze uitgave moest voorbereiden.³⁴

De geologie was voor Sloet, vooral in relatie tot de landbouw, een onderwerp dat zijn belangstelling bleef houden, zoals hiervoor ook al bleek uit zijn vergaande inzet voor het museum in Zwolle. Belangrijker was echter, zij het niet voor hem persoonlijk, dat de ontwikkeling van het vak geologie, dankzij de initiatieven van 'Welvaart' en het Landhuishoudkundig Congres, een enorme impuls had gekregen. Starings landelijke naam en positie kunnen dan ook niet los worden gezien van de bodem van Overijssel en de kansen die hij kreeg via de Overijsselse vereniging.

Ondanks hun gemeenschappelijke belangstelling voor de 'aardkunde' en de sterke relatie die zij beiden zagen met de landbouw, verschilden Sloet en Staring toch in diverse gevallen van mening, bijvoorbeeld ten aanzien van het agrarisch onderwijs en de aanleg van bossen. Een onderwerp waarover zij duidelijk ook een verschillende visie hadden, was dat van een eventuele toekomstige energieschaarste. Dit kwam in 1856 tot uiting naar aanleiding van een artikel van de hand van Sloet in het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*. Hij toonde zich hierin ongerust over de nog resterende voorraad te verturven hoogveen en

³² Naast Van Breda en Staring hadden hierin zitting: dr. A. Brants, grondeigenaar te Gorssel; L. Ali Cohen, Med. Doct. te Groningen; Dr. J.C. Ballot te Utrecht; J.J. Bruinsma te Leeuwarden en, op voorstel van de vergadering G. Acker Stratingh, Med. Doct. te Groningen en R. Westerhoff, Med. Doct. te Warffum. Verslag LHC 1846; ook genoemd in: Veldink, *Staring*, 63.

³³ Zie voor een overzicht van het werk, de instelling, de werkzaamheden, de moeilijkheden en de ontbinding van deze commissie en de uiteindelijke totstandkoming van *De bodemkaart van Nederland*: Veldink, *Staring*, 62-82.

³⁴ Zie Bijlage I. Familiearchieven Zwolle, inv.nr. 122. Naast Staring en Sloet behoorden ook J.G.S. van Breda, Fr. A.W. Miquel, G. Simons en D. Urbach tot de leden van deze commissie.

voorspelde, dat die binnen drie generaties zou zijn verdwenen.³⁵ De energievoorziening in Nederland zou volgens hem dus ernstig in gevaar komen. Hij was overigens de eerste niet die dit probleem aan de orde stelde.

Volgens Sloet had Karel V al in de zestiende eeuw de uitvoer van turf uit Overijssel verboden. Maar, schreef hij, dat was nogal overdreven, want de bevolkingsomvang was in die tijd veel geringer en de hoeveelheid turf nog oneindig veel groter. Bovendien konden alleen de meer gegoeden het zich toen permitteren om turf te stoken. De gewone man op het platteland bediende zich nog van het ruim voorhanden zijnde hout en van schadden (zoden van veenachtige heidegrond die gedroogd als brandstof werden gebruikt). Binnen de marken was alles streng gereguleerd en had ieder zijn rechten en plichten ten aanzien van de woeste gronden, dus daarmee was ook de energievoorziening op langere termijn gegarandeerd.

In 1856 was de situatie echter heel anders geworden, vond Sloet. De marken waren of werden opgeheven, de venen waren toegankelijk geworden door kanalen en wegen en ze werden in hoog tempo ontgonnen. De bevolking in Nederland was in het begin van de jaren vijftig volgens zijn informatie steeds met 30.000 zielen per jaar toegenomen.³⁶ Hij voorspelde, dat de omvang van de Nederlandse bevolking binnen honderd jaar zou zijn verdubbeld, van drie naar zes miljoen mensen, en dat zou weer betekenen, dat ook het energieverbruik navolgend zou toenemen. Maar dat was nog niet alles, want ook de industrie ging steeds meer turf eisen; alleen al de steenbakkerijen vroegen om een enorme hoeveelheid turf. Hoe groot de totale voorraad hoogveen was durfde hij niet te zeggen en dat was ook moeilijk, omdat er nog nauwelijks onderzoek naar was gedaan. Nu bestonden er andere brandstoffen, hout en steenkool, maar ook daarmee waren er problemen. Op het hout werd net als op de turf roofofbouw gepleegd. Het werd wel gekapt, maar er was nauwelijks nieuwe aanplant, want de graanprijzen waren hoog en de domeinbossen werden juist verkocht. De steenkolen moesten uit het buitenland komen. Al leken die voorraden onuitputtelijk, als de aanvoer stagneerde, zat Nederland in de kou. Daarom, schreef Sloet, 'houden wij ieder, die bij ons een boom plant, voor een weldoener van het volgende geslacht.'³⁷

Hij leek dus iets te hebben verloren van zijn onvoorwaardelijk geloof in de mechanismes van de handel in een vrije markt. Het kan echter ook een gevolg zijn geweest van de praktijk die de juist in die tijd woedende Krimoorlog liet zien en waardoor de aanvoer van graan uit gebieden in Oost-Europa stagneerde. Hoe dan ook: Sloets laatste zin getuigt van verantwoordelijkheidsgevoel en een sterke notie, *avant la lettre*, van het begrip duurzaamheid.

Een paar afleveringen later volgde een reactie en wel van Staring. Volgens hem was het probleem veel minder groot dan Sloet wilde doen voorkomen. Eigenlijk zag hij alleen maar kansen, ondanks de problemen om de omvang van de veenvoorraad vast te stellen. De diktes liepen namelijk zeer uiteen en er zou heel wat kostbare ambtenarij aan te pas moeten komen om alles uit te rekenen.

³⁵ TSS-13, 81-85.

³⁶ Tussen 1849 en 1859 nam het bevolkingsaantal van Nederland toe van 3.056.879 naar 3.309.128, gemiddeld dus met ruim 25.000 per jaar. Van der Woude, 'Bevolking en gezin', 22.

³⁷ TSS-13, 85.

Hij vond het ook helemaal niet nodig, en misschien zelfs niet wenselijk, om de voorraden te meten, want als bekend zou worden dat er schaarste ging optreden, dan zou het tempo van de vervening worden verlaagd. Hier reageerde Sloet met een redactioneel voetnootje, want hij kon het gevoel van zijn 'geachten Vriend' niet delen. Om te beginnen was het altijd beter de waarheid te kennen en verder kon hij zich niet voorstellen, dat de schaarste van de veengronden zou leiden tot een vertraging in de afgraving. Integendeel. Schaarste zou leiden tot hogere prijzen en dus tot versnelde afgraving.

Staring durfde te stellen, dat de turfvoorraden tegen het einde van de negentiende eeuw zouden zijn uitgeput als men in het bestaande tempo voort zou gaan. Hij vond het desondanks prima om de venen zo snel mogelijk af te graven en was dus -net als Sloet, die daarvoor echter andere redenen had- voorstander van afschaffing van de accijns op turf. Over het gebrek aan energie, ofwel 'brand', hoefde men zich geen enkele zorg te maken, vond hij. Want de handel zou zorgen voor wederzijdse internationale afhankelijkheid, predikte hij de leer waarin ook Sloet geloofde. De steenkool uit Engeland en Schotland, de Rijnlanden, Hannover, Noord-Amerika en zelfs Groenland zou immers kunnen worden betaald met landbouwproducten uit de voormalige venen. Bovendien bestond die wederzijdse afhankelijkheid al. De stoomboten, de spoorwegen, de industrie waren al sterk afhankelijk van de steenkool. Het gas, dat in die tijd nog alleen voor de hogere kringen beschikbaar was, zou ook onder de lagere standen gemeengoed worden, als de prijzen maar daalden.³⁸ Over de aanwas van produktiebos of 'kunstbosch' was Staring optimistisch, in tegenstelling tot Sloet, die constateerde dat het lang niet overal tot nieuwe aanplant kwam. Staring leek onvoorwaardelijk te geloven in het voortschrijden van de moderne technische mogelijkheden. Ter illustratie noemde hij de stoomkracht, die al met een derde van de vroegere capaciteit kon worden opgewekt. Hij voorzag ook, dat één enkele stoommachine alle keukens van een stad van gloeiende platen kon voorzien, 'waarop zonder vuur de inwoners hunne potten koken; en wat al besparingen meer, die thans nog schouderophalend als luchtkasteelen worden aangezien.'³⁹

Sloet was óók een voorstander van modernisering, van de invoering van nieuwe methoden en technieken en had óók grote visioenen, maar voor hem gingen deze aantasting van de natuurlijke omgeving en de sterk groeiende betekenis van de industrie blijkbaar toch te snel. Hij zocht het niet in de eerste plaats in volume en in de, mogelijk onbeheersbare, massaliteit van mensen en middelen, maar in een wereld waarin ieder zijn rol kon spelen, zijn deel kon krijgen, zijn eigen verantwoordelijkheid kende of althans zou moeten kennen; langs wegen der geleidelijkheid. Eén enkele stoommachine waarvan duizenden of zelfs tienduizenden stedelingen afhankelijk zouden zijn, dat ging hem een stap te ver. Hij hield het bij de twee onzichtbare handen die zijn wereldbeeld en daarmee zijn leven bepaalden. Maar leiding van hoger hand, in dit geval van hoger stand, was daarbij wel noodzakelijk.

³⁸ Staring doelde op het gas dat vrijkwam bij de verwerking van steenkool.

³⁹ TSS-13, 347. Zie voor deze discussie: TSS-13, 81-85, 343-347.

als Tacitus ons die reeds beschreef, dwalen op deze marke en het Nieuwe Leusensche uren in het ronde, om een schraal voeder te gaarden. (...) Is men de Dedemsvaart over, dan vindt men ter linkerzijde het Staphorster veld, in eenen toestand bijna ongelooftlijk te midden van eene nijvere bevolking; onregelmatige verveening, wild opslaand elzen- en waardhout, en eene geregelde onderwaterzetting door het overloopen van de kaden der Dedemsvaart en het Meppeler Diep, en het afstroomend water van de hooge oostelijke streken. Eerst dicht bij Meppel vangt de bebouwing van den grond weder aan.⁴⁰

Uitvoerig verhaalde hij over van alles wat hij had gezien en over de mensen die hij had gesproken tijdens zijn wandeling richting Steenwijk. Het was een treurig beeld, maar toch waren er ook lichtpuntjes. Zo was hij bij 'Ijsveen', waarmee het gehucht Eesveen onder Steenwijk werd bedoeld, een boer tegengekomen die hem had verteld over zijn bedrijf en hem had uitgenodigd 'om aan zijnen disch aan te zitten.' De boer had hem ook zijn huis laten zien en dat had Sloets verwachtingen verre overtroffen.

In het achterhuis een ruim korenmagazijn, waaronder warme stallen voor de paarden, in de rondte grupstallen voor het vee, een afzonderlijke stal om het jonge vee in te laten lopen, een koele en zindelijke boterkelder, een graanzolder, waarvan het dak met eiken planken tegen vocht en vuilnis beschooten was. Zoo vond ik ook hier wederom vrij wat op de algemeene beschuldiging tegen onzen landbouwenden stand af te dingen, dat deze onbepaald aan het oude gehecht zoude zijn. Men hechte maar niet te veel aan dit oude denkebeeld zelf.⁴¹

Tijdens een late avondwandeling in Frederiksoord, waar hij een arbeidzame en tevreden bevolking had gezien, overdacht hij, 'terwijl het maanlicht door de eikenboomen en op de kleine hoeven viel', nog eens wat hij tussen Zwolle en Frederiksoord zoal had waargenomen. 'Hoeveel moeite kost het den mensch niet', tekende hij in zijn dagboek op, 'om uit het ééne tijdvak der ontwikkeling van zijnen arbeid in het andere over te gaan! Hoeveel eeuwen zijn er niet noodig om de sporen van de eerste tijdvakken geheel weg te vagen!' Aan de andere kant signaleerde Sloet ook de gehechtheid van de boer aan het oude, vertrouwde, zag hij het belang van oude waarden en tradities en besefte hij terdege dat niet elke verandering per definitie een verbetering behoefde te zijn.

Nog vindt hier geen grooter aantal runderen hun voedsel dan toen eerst de ééne of andere halfnomadische stam, het voorttrekken moede, in deze streken vaste woonplaatsen vestigde; maar als deze landerijen eenmaal verdeeld waren, het overtollig water konde afgeleid worden, als hier kleine inpolderingen geschieden, en onze zoo eenvoudige als doelmatige watermolentjes daarop geplaatst werden, als de waterleidingen te gelijk tot landbouwende kanaaltjes werden ingerigt, waar de mestsompen en hooischuiten konden varen, welk dubbel doel even gemakkelijk te bereiken is, als hetzelfde doorgaans over het hoofd gezien wordt; als eindelijk eenig kapitaal aan de

⁴⁰ TSS-3, 283. Dit verhaal vormde onderdeel van de serie 'Grondtrekken der staathuishoudkunde'. Theorie en praktijk gingen hier dus vloeiend in elkaar over.

⁴¹ TSS-3, 287.

ontginning van deze streken werd besteed, hoeveel boerenerven zouden hier kunnen ontstaan, hoeveel katersteden daarneven! Hoeveel duizende menschen zouden werk kunnen vinden tusschen Zwolle en Frederiksoord. Welk een veestapel zoude hier kunnen tieren! Wat al voortbrenging van boter en kaas zoude hier kunnen plaats grijpen! Hoeveel hooi zoude hier gewonnen, hoeveel brandstof gedolven kunnen worden! Hoeveel hout kunnen groeijen! Welk eene uitbreiding konde de binnenslandsche scheepvaart hier deelachtig worden! Kende men de zuivere opbrengst van al deze vlakten, die ons zoo levendig de herdersperiode voor den geest terugbragten, en ons aan de vordering van den tijd schier deden twijfelen, dan zoude deze zich tot eenige weinige duizende guldens beperken; maar ook hier zoude het voortbrengend vermogen van den grond tot eene jaarlijksche opbrengst van tonnen gouds op te voeren zijn, en dit oord, dat wij beschouwden, heet nog wel een gecultiveerde streek, en is dit ook nog werkelijk in vergelijking van vele andere streken in ons vaderland. Kunnen wij het kapitaal niet vinden om onze staatsschuld af te lossen, het staat aan ons, aan onze eigene vlijt, onzen ondernemingsgeest, en ons doorzigt, om den druk der rentebetaling door vermeerderde voortbrenging aanmerkelijk te verminderen.⁴²

Maar toch: het optimisme, het ideaal van ontwikkeling en van de maakbaarheid van de toekomst, het was Sloet, al wandelend, ten voeten uit!

6.3 Hoeder, wekker, minnaar van het platteland

Vanuit verschillende rollen richtte Sloet zich op het platteland: als politicus, als bestuurder, als econoom, als man van de landbouw of in een combinatie van deze hoedanigheden, maar zijn hart sprak ook als hoeder, wekker, minnaar van de groene ruimte en de mensen die er hun bestaan moesten vinden.

Zo pleitte hij in 1853 tijdens een discussie in de Tweede Kamer voor een nieuwe regeling van de geneeskundige politie, onder andere om de kwakzalverij tegen te gaan. Vol afkeuring en afkeer noemde hij in dat verband de naam van de Engelsman Thomas Holloway, die met zijn pillen en zalf als geneesmiddel voor van alles en nog wat ook in Nederland een groot publiek wist te bereiken. Met lede ogen constateerde Sloet hoe Holloway een ‘belasting’ hief op lichtgevigheid van de landlieden, die zijn pillen en smeersels beschouwden als een ‘*remedium universale*’. Hij noemde het voorbeeld van een boer die voor 75 gulden aan pillen had ingeslagen om de winter mee door te komen. Als de cholera nog weer eens zou uitbreken, vreesde hij terecht, zou de kwakzalverij er alleen maar wel bij varen.⁴³

Het was één van de vele gelegenheden waarbij hij in het geweer kwam tegen de achterlijkheid van het platteland, zoals hij ook het bijgeloof en de sleur die daar in zijn ogen heersten, aan de kaak stelde. Hij verbaasde zich over het verzet tegen inenting, omdat boeren bang waren dat van hun dieren de staarten zouden afvallen. Met de kistjes voor het transport van boter die Sloet wilde invoeren, kwam het ook niet goed omdat niemand de eerste wilde zijn en waardoor

⁴² TSS-3, 288-289.

⁴³ HTK 30 november 1853.

hij bleef zitten met een compleet onverkochte partij, die hij zelf had laten maken.⁴⁴

Betrokkenheid, bezorgdheid wellicht, sprak ook uit zijn woorden over de boerenzonen die noodgedwongen ongehuwd op het vaderlijk erf bij elkaar bleven, omdat er een tekort was aan boerderijen.⁴⁵ Groot hoefden die bedrijven niet te zijn, vond Sloet, als het beschikbare kapitaal maar in verhouding stond tot de grootte van het bedrijf. Indien het geld ontbrak, moest handenarbeid de bepalende productiefactor zijn. Ook moest de landeigenaar meer direct contact zoeken met zijn arbeiders en hen met raad en daad bijstaan. ‘Wanneer men met vermindering van eene lastige bemoeizucht hier menschkundig te werk gaat, kan men veel heilzaams uitwerken. Slechte kleederen verhinderen dikwijls den arme daglooner naar de kerk te gaan; het beestenhoeden aan zijne kinderen ter school te gaan; welk een werkkring staat hier niet voor den praktische geestelijke en den naauwgezette onderwijzer open!’⁴⁶ De kleine herdertjes en ook hun ouders, wilde hij hiermee in feite zeggen, moesten zelf worden gehoed.

Vol liefde, fijngevoeligheid en inlevingsvermogen sprak Sloet ook in dichtelijke taal over het platteland. Omstreeks 1860 maakte hij, volgens Tjaard de Haan, in zijn literaire leven ‘een welbewuste ommekeer’ mee naar een meer regionale invalshoek, die ruimte gaf aan ‘het intieme van eigen hart en de specifieke sfeer van Gelderland-Overijssel.’⁴⁷ Het was in de tijd waarin hij teleurgesteld vertrok uit de Tweede Kamer en in Zwolle zijn plaats in de Raad weer innam. Door zijn economische bril zag hij beelden die hem aanspoorden tot handelen, teneinde de Oost-Nederlandse boeren op te wekken om de sfeer van ‘het herdersleven’ of de ‘nomadie’ te verlaten. In zijn ‘Grondtrekken der staatshuishoudkunde’ en andere publicaties had hij de economische theorie besproken, gelardeerd met voorbeelden uit de praktijk, zoals die welke hij ontleende aan de hiervoor beschreven wandeling van Zwolle naar Steenwijk in 1846.

6.3.1 Tegen ongewenste bemoeienissen

Voor Sloet gold het eigendomsrecht als een *conditio sine qua non* voor het optimaal gebruik van de grond. ‘Het eigendomsrecht behoort in Nederland heilig te zijn: het dient in de verte zelfs niet geschokt te worden’, sprak hij in de Kamer.⁴⁸ ‘De hut van de heidebewoner, de vliering van den ambachtsman is even onschendbaar als het stedelijk paleis of het landhuis van den rijke’, riep hij een jaar later toen het ging om een wetsontwerp voor de uitvoering van plaatselijke verordeningen. Op het platteland was volgens hem haat en verbittering ontstaan ‘tegen den accijns op het geslacht van schapen en varkens, omdat die

⁴⁴ LHC 1862, 164.

⁴⁵ TSS-15, 234, gememoreerd in De Jonge. *Industrialisatie*, 266, die daarbij tevens opmerkt dat Sloet in zijn tijd ‘het economische en sociale leven met belangstelling en kennis van zaken waarnam.’

⁴⁶ LHC 1870, 88.

⁴⁷ De Haan. ‘Sagepoëzie’, 107. Ter illustratie noemt hij een gedicht dat Sloet in die tijd wijdde aan Jozef Israëls en waarin hij zinspeelde op drie schetsen van de schilder, ‘die in Zandvoort de definitieve overgang maakte van deftig-akademisch naar simpel-volksaardig: een herder slapend tegen een oude tronk, een mantelmeeuw vissend in de op het strand aanrollende golven, een zonnebloem in een tuintje bij een visserswoning.’ In zijn tijdschrift schreef Sloet tegelijkertijd een uitvoerige ‘Oeconomische beschrijving van de badplaats Zandvoort’. TSS-18, 255-295.

⁴⁸ HTK 17 februari 1852.

accijns onophoudelijk huiszoeking tot gevolg had, en het volk daardoor onaangename reminiscenties kreeg van Fransche kelderrotten.’⁴⁹ Hij leefde zich blijkbaar dermate in, dat hij over de ‘ratten’ sprak in de dialectvorm ‘rotten’.

Vanuit dezelfde afkeer van Haagse pottenkijkerij kwam hij op voor de landeigenaar die op zijn eigen grondgebied het jachtgeweer wilde hanteren. In de meeste landhuizen stond immers wel een dergelijk wapen in de gang of in het voorhuis en het behoorde in zijn ogen tot ‘de kleine onschuldige vermaken’ om een roofvogel op een tak in de buurt van het woonhuis ‘meester te worden’. Ook tegen het verbod om buiten de jachtijd op eigen grond een hond mee te nemen in het veld, had hij bezwaar. Alleen al, omdat door ‘de maatschappelijke stand van den landeigenaar’ niet gevreesd hoefde te worden dat deze zich aan stroperij schuldig zou maken, aangezien hij het zich nu eenmaal niet kon permitteren ‘met wild te huis keeren zonder zijn goeden naam eenigermate afhankelijk te stellen van de discretie zijner dienstboden.’ Het ging hem allemaal te ver. ‘Permissie hiervoor, permissie daarvoor, permissie voor alles wat onschadelijk en onschuldig is, dit komt mij voor weinig te strooken met de bevordering van de vrijheid in Nederland.’⁵⁰

Hoe sterk zijn aversie tegen het centraal gezag kon zijn, bleek nog eens uit een uitvoerig pleidooi tegen de rijksveldwacht, die in zijn ogen het platteland bijkans onleefbaar maakte. Vijf kolommen van de Handelingen waren nodig om een tirade in de Kamer, waarschijnlijk ook gevoed door zijn ervaringen als president van de rechtbank, te kunnen weergeven. Sloet wilde nog wel toegeven dat de rijksveldwacht in een enkel geval –zoals bij de beteugeling van de bedelarij in de provincie Utrecht– goede diensten kon bewijzen aan de collega’s van de gemeentelijke veldpolitie, maar daar hield het ook mee op. De rijksveldwachters waren er in zijn ogen alleen maar op uit de gewone plattelanders het leven zuur te maken. Als bijvoorbeeld de veehandelaren met dertig of veertig koeien onderweg waren vanaf de markt en deze beesten even van de weg afraakten, konden de eigenaren rekenen op een boete van de veldwachters die er tuk op waren dergelijke transporten te begeleiden. In de polder Mastenbroek, waar het gras langs de wegen jaarlijks voor 2.500 gulden werd verpacht, was er natuurlijk toezicht nodig op het laten lopen of weiden van runderen en paarden. ‘Maar wat moet men er wel van zeggen’, vroeg hij zich af, ‘wanneer in onze veenkoloniën een oude knol van een paard, wiens lotsbestemming is eene trekschuit voort te trekken, zijn magere hals naar een enkel meelspiertje, dat er nog op dien turfboodem groeit, uitstrekt, dat er dan onmiddellijk proces-verbaal wordt opgemaakt?’ Ook drongen de rijksveldwachters te pas en te onpas boerenwoningen binnen om de maten en gewichten te controleren op de ijk. Of zij controleerden of er niet op zondag een builtje koffie werd verkocht. ‘Het ware beter dat die rijksveldwacht ’s zondags in de kerk ware dan er buiten’, sneerde Sloet.⁵¹

Behoeftte aan toezicht was er ondertussen duidelijk wel, zoals bleek uit de rapportage van de ‘Commissie voor de Veld-Policie’ die in 1847 in Arnhem verslag uitbracht aan het Landhuishoudkundig Congres.⁵² Het platteland werd

⁴⁹ HTK 23 juli 1853

⁵⁰ HTK 3 februari 1852.

⁵¹ HTK 29 november 1858.

⁵² LHC-1847, 83-89. De Commissie voor de Veld-Policie bestond uit F.A.S.A. van Ittersum (Hattem), J.N.J.

gestadig met een zwerm van dieven, landlopers en bedelaars overdekt. De gemeentelijke veldwachters konden het werk niet aan en de meeste korpsen bestonden uit slecht betaalde gehuwden met nevenarbeid in de akkerbouw. Ook zagen zij zich regelmatig gedwongen ‘meer gegoeden naar de ogen te zien.’ Bovendien werden zij door de burgemeesters, ‘zoo al niet voor zich in hunnen huisselijke behoeften’, dan wel als ‘boodschappenloopers of tot behoud van orde en rust bij openbare verkooping, godsdienstoefeningen, kermissen, in herbergen of kroegen’ ingezet. Ze waren onvoldoende bewapend, maar liepen wel, zoals in Gelderland, rond in kleding, ‘zoodanig schitterend en afstekend’ dat iedere boosdoener hen al van verre kon zien aankomen.

Een staatje met het werkgebied per aantal bunders dat de veldwachters in negen provincies –Noord-Brabant en Limburg ontbraken in de opsomming- onder zich hadden, werd gepresenteerd tijdens het Landhuishoudkundig Congres van 1847. Het liet zien, dat de koddebeiers in achtereenvolgens Drenthe, Overijssel, Friesland, Groningen en Gelderland de meeste (vierkante) kilometers hadden te belopen. De verschillen waren dus groot en de landprovincies verkeerden volgens deze criteria overwegend in een ongunstige positie.

Tabel 6.2 Oppervlakte van negen provincies, aantallen gemeenten met hun veldwachters en gemiddeld aantal veldwachters per hectare in 1847⁵³

Provincies	Bunders	Gemeenten	Veldwachters	Ha. per veldwachter
Drenthe	266.278	33	33	8.070
Overijssel	332.109	62	75	4.428
Friesland	327.054	43	80	4.088
Groningen	234.146	57	74	3.164
Gelderland	508.751	118	183	2.780
Zeeland	178.750	116	80	2.234
Utrecht	138.437	91	62	2.233
Noord-Holland	247.937	147	144	1.722
Zuid-Holland	303.541	221	191	1.589

Wanneer wordt gekeken naar het aantal inwoners per veldwachter ontstaat echter een geheel ander, bijna omgekeerd, beeld.⁵⁴ Ook ontbrak een correlatie met het aantal misdrijven of overtredingen, maar de aldus gepresenteerde cijfers moesten, gevoegd bij de beeldrijke taal van Sloet, leiden tot de dwingende conclusie dat het platteland meer geld nodig had om de eigen bescherming te kunnen financieren.

Heerkens (Zwolle) en W.G. Hovy (Zwolle), die allen de situatie, als landeigenaar of als jurist, van nabij kenden.

⁵³ LHC 1847, 87-88.

⁵⁴ Op basis van de volkstelling van 1849 ontstaat dan het volgende beeld, met eerst het aantal inwoners en dan tussen haakjes het gemiddelde aantal inwoners per veldwachter: Zeeland 160 295 (2003); Gelderland 370 716 (2025); Utrecht 149 380 (2409); Drenthe 82 738 (2 507); Groningen 188 442 (2 546); Overijssel 215 703 (2 876); Friesland 247 360 (3 092); Zuid-Holland 563 425 (2949); Noord-Holland 477 079 (3313).

6.3.2 ‘Al te goed is buurmans gek’

Tot 1849 was er geen vreemdelingenbeleid in Nederland. In principe kon iedereen zich hier vestigen. Voornamelijk Duitsers en Belgen kwamen naar Nederland om te werken. Het betekende echter niet, dat zij hier te lande gelijke rechten hadden als de autochtone bevolking, want desgewenst werden ze zonder pardon en op basis van locale of regionale bepalingen weer over de grens gezet. Tijdens een discussie over de op handen zijnde nieuwe Vreemdelingenwet, probeerde Sloet in 1849 een evenwicht te vinden tussen de beginselen van ‘nationale gastvrijheid’, ‘staatkundige rust’ en ‘inwendige veiligheid’ van personen en goederen. Hij greep daarbij, als bij hem gebruikelijk, terug op de geschiedenis en beoordeelde de ‘gastvrijheid’ van de voorouders.

Om te beginnen stelde hij vast, dat degenen die zich hier vrij mochten vestigen met even groot gemak weer over de grens van stad of land konden worden gezet; of ze nu waren gekleed ‘in een zwarten rok’ of in ‘een blauw linnen kiel of Duitse pij’. De lectuur van oude landrechten en resoluties van de ridderschappen stemde hem weinig vrolijk, waar het ging om de bepalingen die waren gericht tegen ‘vagebonden’ ofwel ‘heerlooze knechten, gasten, netteboeven, rabauen, schuimers en schooiers’ en anderen die van voormalig minister van justitie mr. D. Donker Curtius de betiteling ‘schorriemorrie’ hadden meegekregen.⁵⁵

Men had in de landsprovinciën politie-ambtenaren onder den naam van armenjagers. Dat was eene zeer juiste benaming, want zij jaagden de vreemde armen op, ze verjaagden hen van de eene plek naar de andere plek, totdat zij geen plek meer hadden om het hoofd neer te leggen. Op last van den souverein in de provincien, van de ridderschappen en de steden werden armenjagten uitgeschreven. De landlieden wapenden zich met gaffels en hooivorken, met alles waarmede men treffen en kwetsen kon. Er ging nog veel meer in die dagen om. Men verklaarde van regeringswege de vagebonden vogelvrij. Dit was onder andere in Overijssel het geval met de zoogenaamde Zigeuners of Heidens. Het is bekend, dat de laatste Zigeuner in Overijssel, in het laatste gedeelte der vorige eeuw, een oud onschuldig man, baldadig doodgeschoten werd door een boerenzoon. Maar de boerenzoon beging hier geen moord in de zin der wet, want hij deed het op uitnoodiging van eene resolutie van de ridderschap en de steden, waarbij alle vagebonden in Overijssel verklaard werden hun leven verbeurd te hebben.⁵⁶

Zo repressief als de voorouders wilde Sloet niet te werk gaan, hun staatkunde wekte juist zijn verontwaardiging op, maar hij vond wel, dat tegen vreemdelingen preventieve maatregelen moesten worden genomen. ‘Men zegge dan ook niet, dat wij de eer der nationale gastvrijheid als een erfdeel onzer voorouders schenden, wanneer wij, door vreedzame en zachte middelen bij de wet vast te stellen, onzen bodem zoeken te zuiveren van woelgeesten en vagebonden.’ Liever zag hij dat Nederland als ‘het meest ongestvrijde land van de wereld’ werd betiteld, dan dat het ‘een toevlugtsoord voor de Proudhons en Louis Blancs en

⁵⁵ Mr. D. Donker Curtius, tijdelijk minister van justitie, van 19 maart 1848 tot 21 november 1848 en minister van justitie van 21 november 1848 tot 4 juni 1849. HTK 18 juli 1849.

⁵⁶ HTK 18 juli 1849.

andere vijanden van de maatschappij' zou worden. Dergelijke socialistisch georiënteerde figuren pasten nu eenmaal niet in zijn wereldbeeld. Ten aanzien van de 'vagebonden' die het 'op den zak en de private eigendommen der goede Nederlanders' gemunt hadden, nam hij echter een sterk afwerende houding aan.⁵⁷

Men sla eens de registers van ons strafrecht op, om te zien hoeveel crimineel veroordeelden daarop voorkomen. Men raadplege eens de ondervinding in de grensprovincien, welk een geweldigen overlast men daar heeft van die vreemde indringers en vagebonden; een last die des daags en des nachts gevoeld wordt, maar vooral des nachts teregt drukkend kan genoemd worden. Men vrage eens hoe of onze ambesturen gedrukt worden door het onderhoud van vreemdelingen, van Duitschers die zich na zes jaren in het land hebben weten staande te houden. Men vrage eens aan de gemeentebesturen tot welk eene correspondentie, tot welke onkosten en uitgaven het vervoer van vreemdelingen, die over de grenzen moeten gebragt worden, aanleiding geeft, omdat men ze niet dadelijk aan de grenzen konde weren.⁵⁸

Hij wees ook op praktijken in het Koninkrijk Hannover, die hij had meege maakt als burgemeester van Hengelo. In dit buurland werden gevangenen vroegtijdig ontslagen als ze bereid waren om naar Nederland te vertrekken. Omgekeerd weigerde Hannover Nederlandse vagebonden over de grens te laten, tenzij ze geld bij zich hadden. In Pruisen was het nog erger; daar zag men er niet tegenop Nederlandse gezinnen die dreigden te verarmen, 'met pak en zak op eene kar te laden en die aan deze zijde der grenzen te ontlasten', ook wanneer ze er al twintig jaar hadden gewoond. '*Al te goed is buurmans gek*', was Sloets conclusie.⁵⁹

De vrees voor dergelijke acties was niet zonder reden, want de verwachting in die tijd was, dat 'Nederland in toenemende mate afhankelijk zou worden van de buitenlandse arbeidsmarkt om haar groeiende bevolking aan werk te helpen.'⁶⁰ Duitsland speelde in dit verband een belangrijke rol, want in 1850 woonde daar één op de vijf Nederlandse emigranten.⁶¹ De liberaal Donker Curtius - inmiddels minister van justitie af en volksvertegenwoordiger namens Almelo - had in een eerdere zitting het belang van de staat boven beginselen gesteld, maar daar kon Sloet het niet geheel mee eens zijn.

Tussen de 'nationale gastvrijheid' en het streven naar veiligheid en staatkundige rust, vond hij, moest een 'harmonie' worden gevonden en die kon worden bereikt door goede wetgeving. Het was vervolgens aan het parlement - met als instrumenten de openbaarheid, de vrije drukpers en het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid - om erop toe te zien dat de regering deze wet op een correcte wijze zou toepassen. Zijn ervaringen als burgemeester op het platteland en als rechter hadden hem - in combinatie met zijn liberale ideeën over de rol van de staat, die in zijn visie primair had te zorgen voor orde en veiligheid en 'harmonie' - bevestigd in de overtuiging dat er een Vreemdelingenwet moest

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Deze conclusie van Sloet leidde ook tot de titel van een boek over het Nederlandse vreemdelingenbeleid tussen 1840-1940 van Corrie van Eijl, '*Al te goed is buurmans gek*'.

⁶⁰ Van Eijl, '*Al te goed is buurmans gek*', 2.

⁶¹ Ibidem. In 1910 was het aantal emigranten naar Duitsland ten opzichte van 1850 verdubbeld.

komen. Hij stemde daarom, ondanks bezwaren tegen enkele artikelen, vóór invoering van de wet die uiteindelijk op 13 augustus 1849 werd vastgesteld.⁶²

6.3.3 Om het belang der vogelen

In zijn oratie bij het aanvaarden van de leerstoel 'Geschiedenis van de maatschappelijke verhoudingen' aan de Universiteit Utrecht stelde Jan Luiten van Zanden in 1993, dat Nederlanders zo'n anderhalve eeuw geleden 'haast zonder morele beperkingen de natuur ten eigen bate exploiteerden.' Als één van degenen die daartoe het slechte voorbeeld gaven, noemde hij Sloet, die, liberaal econoom bij uitstek, zou hebben geleefd onder het dictaat, 'dat de mens zich meester diende te maken van de natuur.' Hij beschreef, in de optiek van Van Zanden, 'dan ook met veel bewondering de vele manieren waarop de bevolking erin slaagde om profijt te trekken van de vogelvervolging.' Ten bewijze van deze stelling noemt hij een artikel van Sloet uit diens *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* over het eieren zoeken als één van de 'kleine bestaansmiddelen, die altijd een bewijs voor den nijveren zin der inwoners opleveren.'⁶³

Inderdaad schonk Sloet veel aandacht aan 'die kleine takken van nijverheid' die volgens hem altijd en overal te vinden waren, door het plukken van wilde bessen voor de jam, het trekken van aardakers, het verzamelen van veldkeien die als wegbedekking konden dienen of het vinden van eieren. Maar hij was niet louter de roofgierige imperialist, die overal in de natuur binnendrong om er voordeel te behalen. Respecteren, exploreren, exploiteren: dat was bij Sloet de volgorde. Wel zag hij deze door de natuur geboden middelen van bestaan als gerechtigde mogelijkheden voor de kleine man of de pauper om zich een boterham te verwerven. Het belang, de variatie en de schoonheid van, zoals in dit geval, de vogels verloor hij daarbij niet uit het oog.

Typerend voor zijn statistieke plaatsbeschrijving is ook het begin van het artikel, waarin hij specifiek ingaat op de relatie tussen de bodem en de vogelpopulatie. 'De diluviale grond levert meer wormen en insecten tot voedsel op dan de formatie van thonschiefer', meldt hij ter duiding van het gering aantal vogels in soort en getal na een bezoek aan het Duitse Nassau.⁶⁴ Het kweken van hoenders en kalkoenen op de Betuwe verklaart hij door de lage en vette kleigrond die 'zooveel gewormte oplevert, dat bijna alle vetmesting overtollig wordt.'⁶⁵

In het door Van Zanden aangehaalde artikel uit 1851 benadrukte Sloet ook, net als zo'n dertig jaar later de vroege vogelbeschermers, de functie van de wilde vogels binnen de landbouw als insectenverdelgers.

⁶² HTK 18 juli 1849. De conservatief-liberaal J.P.P. van Zuylen van Nijevelt formuleerde het zo: 'Wij zijn gastvrij door de vreemdelingen, die het ons behaagt te ontvangen, op gelijken voet met de ingezetenen te stellen, door hun de voorregten deelachtig te maken welke wij zelve genieten. Maar die gastvrijheid kan zeer goed gepaard gaan met het stellen van eenige voorwaarden, met het opleggen van eenige verplichtingen'. Het was een formulering die in feite ook de mening van Sloet goed weergaf. De wet uit 1849 hield 116 jaar stand, want deze werd, na de nodige aanpassingen, pas in 1965 vervangen.

⁶³ TSS-6, 331-342. Van Zanden. *Vogels, mensen en geschiedenis*, die hier, pagina 23 noot 13 en 24 noot 20, het artikel 'Het Eijeren zoeken' opvoert, TSS-6, 331-343.

⁶⁴ TSS-6, 332.

⁶⁵ Ibidem.

Die vogelen zijn bij ons de beschermers van landbouw en boschteelt: want wat zoude er van onze veldvruchten worden, als de vogelen niet medewerkten tot vernietiging der kevers, torren, slakken en aardvlooijen? De kleine koolmees beschut onze denbosschen door die van den dennenplager, de aanzienlijke aanplantingen van den Canadeschen populier door die van de maskers der boktorren te zuiveren; de roek of gezelschapskraai vernielt niet alleen de keverwormen, maar ook de schadelijke veldmuizen, en als de zomerhitte gansche zwermen insecten uit onzen drassigen bodem doet ontwikkelen, dan verlaat ook het gevlerkte zoogdier, de vlermuis, zijne donkere schuilhoeken om in den nacht de lucht daarvan te zuiveren.⁶⁶

Hun eieren, niet alleen de op en om het erf geproduceerde, maar ook die in de natuur waren eveneens zeer nuttig. In Friesland, zo had Sloet horen verluiden, werd jaarlijks voor twintigduizend gulden aan kievitseieren gevonden, waarbij de prijzen door uitvoer naar Engeland stegen tot wel 25 cent per stuk. Voor de armen bood het eieren zoeken daarmee een aantrekkelijke bron van inkomsten. 'In eene beredeneerde statistiek van ons pauperismus', vond hij dan ook, kwam deze manier om de kost te verdienen zeker 'eene nederige, maar toch belangrijke plaats toe.' Hetzelfde gold voor 'het vinken en lijsteren'. Met instemming citeerde hij De la Court toen die in zijn *Politique gronden en maximen* sprak over 'Hollands natuurlijke vruchten en voordeelen' en daarbij ook de eieren van de wilde vogels noemde. Bij de beschrijving van de vogelstand op Rottum refereerde Sloet -toen hij het had over de kleine stern of visdief die daar veel voorkwam, maar 'op zijne beurt door de iksterns' werd verjaagd- aan zijn eigen proefschrift. 'Wat zoude Von Haller in deze vogelenuishouding op Rottum een aantal bewijzen voor zijn *regt van den sterkste* kunnen vinden!'⁶⁷

Bijna 25 jaar later, in een tijd waarin hij terug begon te kijken op zijn leven en ook de dichtkunst bij hem weer een prominente plaats innam, leek zijn liefde voor de vogelwereld te prevaleren boven het nut ervan, al verloor hij dat niet uit het oog. Ook sprak hij in een jaarverslag van 'Welvaart' over 'toestellen voor vogelnesten, als voor spreuwen, musschen, bijmeezen en roodstaartjes' aan de marktkramen.⁶⁸ Eén eigenaar van een stadstuin had zelfs 25 exemplaren gekocht. Hij werd niet bij naam genoemd, maar niet uitgesloten mag worden, dat het Sloet is geweest. Tijdens het Landhuishoudkundig Congres in Heerenveen had hij in de strijd tegen de dennenrups namelijk de spreeuw aanbevolen en de suggestie gedaan daar kunstmatige nesten voor aan te leggen. 'Mijn tuin in Zwolle is geheel met dusdanige nesten behangen en uit dankbaarheid daarvoor hebben de vogels mij geheel van rupsen verlost', vertelde hij met kennelijk genoegen. 'Het idée, om in de steden zorg te doen dragen voor de uitbroeiing van zulke vogels, komt mij voor te zijn een rationeel denkbeeld. De stedelingen toch moeten uit den omtrek voorzien worden van fruit en groenten. Het is daarom wenschelijk, dat zij voor den landbouwer de vogels aankweken om hen te bevrijden van de schadelijke insecten.'⁶⁹

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ TSS-6, 340.

⁶⁸ De wijjde van de opening van de uitgeholde tronken bepaalde de bestemming, aldus het jaarverslag van 'Welvaart'. JW, 1875, 12.

⁶⁹ LHC 1875, 172.

Eigenlijk, aldus de dringende aanbeveling, mochten dergelijke apparaten in geen enkele stadstuin ontbreken. ‘Behalve het nut, dat de vogelen doen, geven zij eene grote levendigheid aan de tuinen door hun gezang, het aanvoeren van bouw materiaal, het voederen der jongen, het zuiveren der nesten, het springen der jonge vogelen op de takken.’ Sloet eindigde zijn lyrische beschrijving van de vogelwereld toch weer in termen van nuttigheid. ‘Er is geen stedelijk gezin, hoe gering ook, dat er geen belang bij heeft, dat in den stedelijken omtrek de moesgroenten en ooftboomen van rupsen, aardvlooiën, zwarte vlieg en menigte andere insecten gezuiverd worden. Het ware te wenschen, dat meer en meer het denkbeeld veld won, om de steden tot kweekerijen van het kleine nuttige gevogelte voor het platte land te maken.’

In Heerenveen –waar hij voorzitter was van de tweede afdeling, met het onderdeel ‘natuurkennis’– roemde hij ook het in Overijssel veelgelezen boekje van Gogel *Kleine vrienden van den landbouwer*.⁷⁰ In de buurt van Zwolle, vertelde hij, was een school waar de kinderen interesse werd bijgebracht voor het nut van de vogels. En ‘opmerkelijk is het, dat het daar de boerenjongens zijn, die zich zelf met de bescherming der vogelnesten belasten. Willen de stadsjongens ze uithalen, dan worden zij door de boerenjongens verjaagd.’ Sloet pleitte ervoor dat op het platteland boekjes als dat van Gogel zouden worden ingevoerd, ofschoon, stelde hij opvallend genoeg, ‘hierbij altijd een beginsel voorop staat, dat mij minder bevalt namelijk het utiliteitsbeginsel.’

Men zegt: een vogel vernielt zooveel rupsen en daarom is het wenschelijk die vogels te beschermen. Maar als de jongens nu eens vragen: als de vogels die rupsen niet vernielen, zou men ze dan niet mogen verjagen of dooden, dan wordt de beantwoording zeer moeilijk. Er moet in het gemoed der jeugd dit groote beginsel geprent worden, dat men de dieren niet mag vervolgen uit eerbied voor het leven, en het verwondert mij zeer, dat dit zoo weinig bij de jeugd wordt aangekweekt. Ik sprak eens een man van 84 jaren. ‘Zie’, zeide hij, ‘ik ben nu 80 jaren en ik ben voor iedereen worm uit de weg gegaan.’ Dat was schoon gezegd. Maar hoe weinig ziet men hier naar handelen. Men vernielt de insecten zonder eenig nadenken; het is alsof de jongens een genot hebben in dat vernielen. Het tweede beginsel moet zijn, dat dieren ook schepselen zijn van de Almachtige even als de menschen. Wil men de hoogmoed der menschen fnuiken, dan moet men ze er steeds op wijzen, dat wij ook dieren zijn met gelijke hartstochten. In de derde plaats wordt te weinig gelet op het groot genot, wanneer men zich in de bezielde natuur beweegt. Wij letten alleen op onze huisdieren, maar niet op, hetgeen ik zou noemen, buitendieren. Wordt er eenmaal een schoolboek samengesteld omtrent de bescherming der vogels, dan is het noodig, dat daarbij deze door mij geschetste beginselen op den voorgrond worden gesteld.⁷¹

Op de vraag welke vogels nuttig zijn, kon en wilde hij dus geen antwoord geven. Wel stelde hij na verdere discussie voor, bij de regering de wenselijkheid te betogen ‘om op de scholen den kinderen ook liefde voor al het geschapene in te

⁷⁰ Tot de tweede afdeling behoorden in Heerenveen in 1875 naast de natuurkennis ook de houtteelt, de tuinbouw en de land- en volkshuishoudkunde.

⁷¹ LHC 1875, 177.

boezemen.’ Het voorstel kwam er niet door, maar wel nam de tweede afdeling – in 1875! – een voorstel aan om bij de regering aan te dringen op ‘het in het leven roepen eener wet tot bescherming van dieren.’

Zwaluwstaartend sloten zo de consumptie van een ei en Sloets liefde voor de gevleugelde wereld aan op zijn wereldbeeld, met Martinets *Katechismus der Natuur* aan de ene einder en *The Wealth of Nations* van Adam Smith aan de andere.

6.3.4 Door een literaire bril

‘Een wetenschappelijke vader wees ons, in ‘s levens morgenkrieken, op het schoone onzer letterkunde, eene gevoelvolle moeder op het schoone der natuur’, bekende Sloet in 1854 in zijn tijdschrift.⁷² ‘Van kindbeen af’ had hij daarom een grote liefde gevoeld voor de vaderlandse ‘bodem’ en de vaderlandse ‘poëzij’. Hij pleitte om die reden nadrukkelijk voor de poëzie die was gewijd aan ‘onze natuur, haren rijkdom, haar schoon en hare eigenaardigheden.’⁷³ Het resulteerde niet alleen in talloze natuurgedichten van zijn hand, maar ook in uitgebreide letterkundige besprekingen en bovenal in een literaire bril, die hij bij tijd en wijle opzette. Soms onverwacht. Voor de vijf artikelen, in totaal bijna honderddertig pagina’s, over arcadia’s in zijn eigen *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, had hij echter goede argumenten.⁷⁴

Arcadia’s, ‘verhalen over geschiedenis en oudheden, maar ook beschrijvingen in dichtmaat of dichterlijk proza van de steden en dorpen in ons land’, waren volgens Sloet uitstekend geschikt ‘om op eene bevallige wijze onzen bodem te beschrijven.’⁷⁵ Deze literaire variant op de plaatsbeschrijvingen kwam in Nederland, in navolging van buitenlandse voorbeelden, in de zeventiende eeuw in zwang door toedoen van de rechtsgeleerde Johan van Heemskerk. Diens *Batavische Arcadia* werd nog circa tien keer herdrukt en bleef tot ver in de negentiende eeuw populair.⁷⁶ De arcadia’s staan altijd vol topografische en (natuur)historische wetenswaardigheden en doen ons, aldus Sloet, ‘de statistiek dier dagen kennen welke wij anders zouden missen.’ Hij vond dan ook dat ze prima konden worden opgenomen in een wetenschappelijk tijdschrift als het zijne. De afwisseling tussen pittoreske duinen, vreedzame valleien, groenende weilanden met vee, bloeiende steden en dorpen, vaarten met schepen vol rijke vrachten gaf het Nederlandse landschap, vond hij, ‘eene ongemeene lieflijkheid.’⁷⁷

Sloet vergaf het de vertegenwoordigers van het voorgeslacht graag, dat zij ‘hunnen plaatsbeschrijvingen den wijschen naam van Arcadia’s gaven’ en dat zij

⁷² TSS-15, 107.

⁷³ TSS-14, 450.

⁷⁴ TSS-14, 367-384, TSS-14, 433-468, TSS-15, 1-22 en TSS-15, 79-107. TSS-16, 121-136.

⁷⁵ TSS-14, 26.

⁷⁶ Sloet waardeerde Heemskerk (1597-1656), ‘die raadsheer in den hove van Holland was’, maar schatte de ‘statistieke waarde’ van zijn werk niet hoog in. ‘Heemskerk bedoelde meer het oudheidkundige dan het tegenwoordige te schetsen.’ De waardering van Sloet gold meer de juridische kant van de schijver. ‘Hij ijverde, als de Bentham van zijne eeuw, voor de zuivering en verbetering van het regtswezen en bestreed de heksenprocessen, de pijnbank, de verbeurdverklaring der goederen, de lankwijzigheid der regtspleging, en opperde daaromtrent verlichte denkbeelden, die voor de meeste zijner tijdgenooten de kleur der nieuwigheid bezaten’. TSS-14, 369.

⁷⁷ TSS-14, 367-368. De regels zijn van de Utrechtse hoogleraar en dichter A. Simons, die een literaire kring vormde, waartoe ook Sloet in zijn studententijd behoorde.

daarin ook ‘de schepping van des menschen hand’ opnamen. ‘Want die bebouwde oevers waren eenmaal verzuurde gronden, waarover de vlugten watervogels zwierden.’ Of het nu in de Beemster was, in Broek in Waterland, De Rijp, Jisp of Wormer, Zaandam of een andere plaats, steeds viel er iets te leren, over de natuur, de gewassen, de zeden en gewoonten, de middelen van bestaan, de arbeidsdeling of wat dan ook.

De literaire waarde stond niet voorop bij deze toegepaste literatuur, maar toch haalde Sloet in zijn beschrijving van de arcadia’s *en passant* en met veel genoegen zijn tweede schoonvader, de dichter mr. H.A. Spandaw, aan, toen die de lof der aalbes zong. ‘Zijn lied is een juweel van onze letterkunde’, riep hij verrukt. Het voorbeeld van de aalbes liet zien, ‘hoe een dichter, als Spandaw, een klein onderwerp op echt vaderlandsche wijze weet te bezingen.’ Bovendien leende het voorbeeld zich om te illustreren hoe een uiterst eenvoudig en klein middel van bestaan toch heel waardevol kon zijn. Sloet zag het en wilde het laten zien: de aalbes als bestaansmiddel, als ‘sieraad van der burg’ren disch’ én als metafoor voor de bescheiden, noeste werker die zich bewust is van zijn positie in het maatschappelijk bestel en zich daar naar weet te gedragen.⁷⁸

De arcadia’s hadden een nuttige functie. ‘Zij kregen bij ons van lieverlede een praktische, statistieke, oud- en geschiedkundige strekking, en vormden daardoor een oorspronkelijk vak onzer letterkunde, zoo als men bij geen ander volk aantreft.’⁷⁹ Sloet waardeerde de vaderlandse versie zeer, maar had in inhoudelijke zin wel een wens, die weer aansloot bij zijn liefde voor de natuur. ‘Liever zien wij in de Arcadia’s benevens de statistiek, de natuurlijke geschiedenis dan de oudheid behandeld; daardoor krijgt het meer leven en frischheid; immers heeft het ook meer waarde om de natuur, die ons omgeeft, den spiegel, waarin zich de scheppende almacht zoo wijs, zoo liefderijk vertoont, te leeren kennen, dan de bouwvallen van het werk der menschenhand, die er de broosheid van aantoonen.’⁸⁰ Maar, ging hij verder: ‘Onze bloeiende koolzaad-, aardappelen- en boekweitvelden, niet minder onze bloeiende appelen- en kersenboomgaarden, bieden de aangenaamste tafereelen voor een Nederlandsch Arcadia aan.’ Ook daarom leende het genre van de Arcadia’s zich ervoor ‘om op eene bevallige wijze onzen bodem te beschrijven; het is de romantische vorm der statistiek, die zich aan de dichtkunst huwen laat. Het is een eigenaardige Nederlandsche vorm.’⁸¹

6.3.5 Dichter van het landleven

Als dichter heeft Sloet een omvangrijk oeuvre nagelaten, maar tijdens zijn leven heeft hij daarmee nooit op de voorgrond gestaan of willen staan. Net als die andere Gelderse dichter en landbouwvoortrekker A.C.W. Staring (1767-1840), de vader van Winand Carel Hugo Staring, koos hij, zoals hiervoor aangegeven, in zijn literaire werk regelmatig voor natuurbeschrijvingen, waaronder hier ook de landbouw wordt gerekend. Starings ‘Sikkels klinken, sikkels blinken, ruischend valt het graan’ had ook uit de pen van Sloet kunnen vloeien.

⁷⁸ TSS-14, 449. *Gedichten van mr. H.A. Spandaw*. 1ste deel, Nieuwe uitgave.

⁷⁹ TSS-14, 99-100.

⁸⁰ TSS-15, 101.

⁸¹ TSS-15, 107.

De volkskundige Tjaard de Haan biedt een uitgebreide analyse van Sloets sagepoëzie, maar gaat daarbij ook in op diens andere werk. Hij begint zijn artikel met een als motto bedoeld citaat uit overzichtswerk van de Nederlandse literatuur uit 1912. 'Er is slechts één Nederlandsch dichter van dezen tijd, wiens natuurpoëzie die van Sloet tot Oldhuis overtreft: Gezelle, eveneens lang onopgemerkt gebleven.'⁸² Deze tekst geeft aan dat Sloets literaire werk, hoewel relatief onbekend gebleven, wel degelijk kwaliteit had. In meer dan één gedicht is zijn 'schoon-geschakeerde geboorte-omgeving op een ontroerende wijze terug te vinden', vindt De Haan, die ten voorbeeld een fragment aanhaalt uit de 'Ode aan de IJssel'.

Nog groent de boom, wiens dak van blad'ren
 Me als knapje vaak tot schuilplaats was,
 Waar ik de glorie onzer Vadren,
 Mijn Helmers!, in Uw zangen las,
 En waar de merel vol vertrouwen,
 Niet schuw meer haren gast te aanschouwen,
 Uw toonen in het loof verving.
 Nog suist de wind in 't zestal berken,
 Waar, zonder 't iemand konde merken,
 Ik de avondzon bespieden ging.⁸³

Ook in het aan zijn vriend J.H. Burlage opgedragen 'Op eene beek bij Elburg' komt de relatie tussen Sloets jeugd en de natuur terug.⁸⁴

'k Werd weer knaapjen, en daar midden
 In den tempel der Natuur
 Vouwde ik in dat zalig uur
 Beide handen zaam tot bidden;
 Maar ik stond er roerloos, stom
 In Gods groenend heiligdom.

In de *Zangen bij de opening van het XIV^{de} Landhuishoudkundig Congres te Winschoten* in juni 1859 komt de landbouw naar voren en zingt een koor van kinderen 'den lof onzer beemden en dreven' en wordt vervolgens 'Neerlands bodem' bezongen, vol van 'zuivel, graan en vrucht en fruit', alles 'in de weligste overdaad'. Het lied eindigt met de staathuishoudkundige wens dat Neerlands landbouw mocht t gaan bloeien: 'vrij van allen last en druk!'⁸⁵ In 'Met de holters' bezingt

⁸² Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, VII, 519, geciteerd in De Haan, 'Sagepoëzie', 103.

⁸³ De Haan. 'Sagepoëzie', 103-104, dertiende strofe uit de *Ode aan de IJssel*. Dit lange dichtwerk is afkomstig uit de bundel *Uit mijn dichtelijk leven*, 121-129. Het is ook opgenomen in J.P. de Keyser. *Neerlands letterkunde in de negentiende eeuw*, deel II (poëzie), 674-675 en Streng. *Het schoonste gezicht van de wereldt*, 132-136.

⁸⁴ *Uit mijn dichtelijk leven*, 196-200. De vriend in kwestie antwoordde met het gedicht 'Weerklank', dat begint met de woorden: 'Wondre duweper! Die ge zijt, Met de schuldelooze jaren, Uit den lang vervolgen tijd, Toen we beiden kind'ren waren'.

⁸⁵ Sloet. *Uit mijn dichtelijk leven*, 130-134.

Sloet de holters, de Veluwse eekschillers, en geeft hij hun een praktische en op duurzaamheid gerichte raad.

Goede Holters! Denkt er aan!
 Laat het heele bosch niet vallen!
 Kiest den gaafsten stam van allen,
 Die als Meiboom blijve staan!
 Want dit werd van ouds gedaan.
 Hangt er schors en rijzen bosschen,
 Hangt er schelhout, groene tossen,
 Met wat pinksterbloemen aan.
 Zonder Meiboom zou ik duchten,
 Dat bij koude voorjaarsluchten
 De oude stobbe niet meer bot
 Met een sterk en welig lot!⁸⁶

In ‘Onder het hooijen’ spreekt hij, ‘midden in het stadsgerommel’, een oude boer aan met de vraag ‘wat het zoo al buijten gaf’.

“t Gras,” zoo sprak hij, “is er af,
 Morgen aan het oppers strooijen!
 Heerschap wat ik nog maar verg,
 Laat het nog een dagje hooijen,
 En mijn hooij is in den berg.”

Terug in zijn studeerkamer, komt hij tot overpeinzingen.

Op mijn lessenaar gebogen,
 Dreef een floers voorbij mijne oogen,
 En ik zag mijn boeken aan;
 ‘k Zag nog liever, vreemd bewogen,
 ’t Geurend hooi aan oppers staan;
 En ik liep weer in de weiden,
 Of ik weer een jongen was,
 ‘k Zag de zeissen in het gras
 En het gras op ’t land verspreiden.⁸⁷

In ‘Zondagmorgen op het land’ drukt hij zijn liefde voor landbouw en natuur uit in een helder couplet, om dan de overgang te maken naar zijn godsgeloof.

‘k Min de drukten op den akker,
 Als in vroegen morgentijd
 Kar en paard wordt aangespannen,
 Of de ploeg de kluiten snijdt;

⁸⁶ Sloet. *Herfststraden*, 164–169.

⁸⁷ Sloet. *Herfststraden*, 175–179.

'k Zie met lust het land bezaaijen
Of de blanke sikkels zwaaijen.

Maar die ernst, die 't landschap predikt
In den Zondagmorgenstond,
Stemt mijn geest tot reiner weelde;
't Is een wijding van den grond,
Om in 't hart zijn God te prijzen
Zonder klanken, zonder wijzen.⁸⁸

Pas na zijn zestigste levensjaar begon Sloet in zijn literaire productie het kaf van het koren te scheiden en te bundelen in een drietal uitgaven, alle voorzien van het predikaat 'buiten den handel'. Achtereenvolgens kwamen de eerder genoemde uitgaven *Uit mijn dichtelijk leven* (1869), *Herfstdraden* (1873) en *Winteravondrood* (1876) tot stand. De 'Saksische laatbloeiër' kwam volgens De Haan pas in de beide laatste bundels 'tot zijn volle wasdom, met de stemmige weergave van volksmotieven en natuurtaferelen in een vaak enigszins regionaal-gekleurd Nederlands, stoelend op een brede eruditie en een wijs overdenken van al wat menselijk is.'⁸⁹

6.4 Eigendom en oude rechten

In de hiervoor uitvoerig beschreven rede over het voortbrengend vermogen van Overijssel werd de eigendom genoemd als de basis voor 'de volkswelvaart'. Tot de hindernissen die Sloet bij de ontwikkeling van de eigendom zag, behoorde ook het voortbestaan van oude instellingen als de marken en de tienden. Deze opvatting had alles te maken met de vorm die de eigendom, en zeker de grond, in zijn ogen diende te hebben, namelijk die van een 'zelfverworven' bezit.

Hij verwierp dus ten stelligste het gemeenschappelijk bezit, zoals dat was verbonden met het bestaan van de marken en soortgelijke, vaak eeuwenoude instellingen. Hetzelfde gold voor 'de gevaarlijke pogingen van eenen St. Simon, Fourrier, Kopp en Owen' die de negentiende eeuw te zien had gegeven en alle toekomstige acties om te komen tot gemeenschappelijk bezit. Het was aan de staathuishoudkunde, betoogde hij in zijn 'Grondtrekken', om de ongewenstheid en de onmogelijkheid daarvan aan te tonen. Alleen de eigendom die door arbeid was verworven kon gelden als basis voor 'den algemeenen rijkdom'. Tegelijkertijd vonden zo ook de arme en de rijke elkaar in hun belang bij een maatschappelijke orde die hun toestond in rust en harmonie te werken aan de vermeerdering van de rijkdom, ofwel het vergroten van de welvaart.

Zonder het eigendomsrecht zouden de waardijen geene kapitalen vormen, omdat niemand boven zijn nooddriftig verbruik zoude voortbrengen; maar wij zagen, dat de kapitalen in de voortbrenging van waarde eene beduidende rol spelen; de vermeerdering van kapitalen leidt tot vermeerdering van de hoeveelheid der waardijen, en maakt het

⁸⁸ Sloet. *Winteravondrood*, 121-123.

⁸⁹ De Haan. 'Sagepoëzie', 106.

daardoor gemakkelijker voor den minder goeoden mensch, om eenig aandeel daarvan te verkrijgen, terwijl ook zijn arbeid in de steeds vernieuwende voortbrenging gevorderd wordt; en heeft ook hij, die met weinig goederen gezegend is, niet hetzelfde belang als de rijke, om alle geoorloofd gebruik van het zijne te maken? Ook hij die, die niets bezit, zal niet meer voortbrengen dan zijn behoeften verlangen, indien hem geen eigendom van de overschietende vruchten van zijnen arbeid verzekerd is. Zoo zien wij, dat arme en rijke beiden hetzelfde belang hebben bij de maatschappelijke orde, die den eigendom waarborgt.⁹⁰

Aan de andere kant was het ook zo, dat noch een staat, noch een vorst, noch een andere instelling of persoon mocht worden beschouwd als enig eigenaar van alle grond. Een twee pagina's lange opsomming van buitenlandse voorbeelden die lieten zien hoe het allemaal fout kon gaan, moest zijn betoog ondersteunen. Elke vorm van monopolie was uit den boze. Sloet noemde daarbij ook de procureurs wier rol en positie in de rechtspraak volgens hem nadeliger was 'dan eenig ander monopolie, dat men ooit in de burgermaatschappij had kunnen invoeren.'⁹¹ Als rechter en later als president van de rechtbank schuwde hij dus niet de strijd met zijn beroepsgenoten. De goede zaak ging voor!

Bescherming van de eigendom was eveneens een belangrijk punt, maar op dit gebied bleef er nog veel te wensen over. Zowel in de juridische sfeer, wist hij uit ervaring, als op het gebied van de politie.

Wij kennen nog oorden in ons Vaderland, waar de aanplanting van boomgewas achterwege gelaten wordt, omdat men het jeugdig plantsoen niet tegen schennis beveiligen kan; kwaadwilligheid heeft nog in de laatste jaren niet bloot in de woningen en de voorraadschuren van den landman, maar ook in de dennenbosschen op onze heiden maar al te dikwijls den brand gestoken, en dit is te nadeeliger, omdat ons klimaat, de inriging onzer woningen en trafijken, onze bruggen, onze scheepvaart een groot gebruik van hout ten gevolge hebben, terwijl een aanzienlijk gedeelte van onzen bodem, dat thans in onvoortbrengenden toestand verkeert, voor de houtteelt benuttigd konde worden.⁹²

Een taak van de overheid was wel, bij alle vrije beschikking over de eigendom door de onderdanen, om te zorgen voor bescherming van het algemeen belang als het ging om zaken als veiligheid, verdediging, waterstaat, gezondheid, verkeer en vervoer. Zelfs onteigening kon wenselijk zijn, maar dan wel op voorwaarde dat het ging om 'nuttige ondernemingen'. Ook in het internationale recht diende de eigendom beschermd te worden en het was dan ook schandelijk, vond hij, dat er nog kaperbrieven werden afgegeven. Het was onvoordelig bovendien, want leerde niet de staathuishoudkunde dat volkeren er het grootste belang bij hadden goederen te kunnen ruilen? Eigendom in de vorm van slavernij, 'door onzen Ackersdijck een *groot kwaad* geheten', achtte ook Sloet verwerpelijk, zowel uit godsdienstig als uit staathuishoudkundig oogpunt.

⁹⁰ TSS-2, 142-143.

⁹¹ TSS-2, 147.

⁹² TSS-2, 147-148.

Op twee onderwerpen richtte Sloet zijn aandacht in het bijzonder en ze lagen beide op het terrein van de landbouw: de marken en de tienden. Bij de invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838 waren ze beschouwd als 'oude zakelijke rechten'. Ze werden geëerbiedigd als 'verkregen rechten', die uit 'waardering van het oude als recht' niet zonder meer spoorloos mochten verdwijnen. Toch werd dat oude recht vaak beschouwd als iets 'van lager orde' en wanneer het waarderingspeil van zo'n rechtsinstituut nog verder begon te zakken, werd het 'afkoopbaar gesteld en tenslotte afgeschaft'.⁹³ Het laatste gebeurde met de tienden, maar niet zonder strijd. Van de markerechten 'is het langzaam verdwijnen door de wetgever bevorderd', maar ook dit ging lang niet altijd van harte. Sloet benaderde beide onderwerpen vanuit een staathuishoudkundig standpunt en dat betekende dat de mogelijkheid én het recht van exploitatie ofwel het voortbrengend vermogen, bij hem centraal stonden.⁹⁴

6.4.1 Markten

In zijn klassieke werk over de geschiedenis van het platteland in Oost-Nederland heeft Slicher van Bath laten zien, dat in de loop van de hoge en late Middeleeuwen de zogeheten markegenootschappen zijn ontstaan.⁹⁵ Ze kunnen worden omschreven als corporaties van grondeigenaren in één en soms meer buurschappen, die probeerden exclusieve rechten te vestigen op het gebruik van de uitgebreide woeste gronden. 'In zekere zin was de middeleeuwse marke een verbond van de grondeigenaren -vooral kerkelijke instituten, burgers uit de grote steden en adellijke grootgrondbezitters, naast een enkele eigenerfde boertegen de groeiende groep van bijna bezitlozen die zich op de woeste gronden wilden vestigen om daar een keuterbedrijfje te beginnen.'⁹⁶ De marken ontstonden in reactie op een toename van de bevolking in bepaalde gebieden, waardoor de woeste gronden schaars dreigden te worden. Dit kon weer leiden tot aantasting van de rechten van de oorspronkelijke grondgebruikers, vanwege de steeds groter wordende groep van kleine boeren, de keuters.

Sloet situeerde het ontstaan van de marken -ten onrechte, zoals blijkt uit het hiervoor genoemde onderzoek van Slicher van Bath- in de tijd der Germanen. 'Wel geene instelling heeft meer het character van den voortijd behouden' en daarmee ook 'den geest en vorm der oudheid', poneerde hij in een artikel over de marke van Woolde.⁹⁷ Hij noemde de marke daarin ook 'eene instelling, wier ontstaan in het duistere schuilt, maar waarin de eerste beginselen van het maatschappelijk leven onzer voorouders nog met duidelijke en sprekende trekken zichtbaar zijn'. De marke had Wodan en Donar, de Spanjaarden, 'de dwingelandij der vrijheid en gelijkheid' en ook nog Napoleon, die 'alles te centraliseren, dat is, naar zich toe te halen zocht', overleefd. Hij hekelde de praktijk van de markervergaderingen, de zogeheten holtingen, 'waarop men met gloeiende aangezig-

⁹³ L.J. Hijmans van den Bergh. *Opeenvolgen van rechtsregels*. Utrecht 1928, 197, geciteerd in: Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 3.

⁹⁴ Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 3.

⁹⁵ Slicher van Bath. *Mensch en land in de Middeleeuwen*. Zie voor de geschiedenis van de markeverdelingen vooral: Demoed. *Mandegoed Schandegoed*. Ook: Engelen van der Veen. 'Marken in Overijsel'.

⁹⁶ Van Zanden. 'De opheffing', 146.

⁹⁷ Sloet. 'Woolde', 136.

ten, onder wolken tabaksrook, besluiten neemt, om ze nooit uit te voeren, want hier is eene wetgevende zonder uitvoerende magt voor handen.' Ondertussen diende wel de verponding betaald te worden, maar de kas van de meeste marken was leeg, zodat er woeste grond verkocht moest worden om de lasten te kunnen betalen. En dat kon volgens hem niet de bedoeling zijn, want op die manier werden de gegoede markegenoten gedwongen hun eigendom te kopen, terwijl de 'geringeren' geen middelen hadden om enig stukje grond en daarmee een middel van bestaan te verwerven.⁹⁸

De praktijk was dus, dat de kotters meestal illegaal, maar noodgedwongen, stukjes land ontgonnen. Sloet was daarom een voorstander van verdeling van de grond waarbij ook zij mee konden delen. Het was in zijn ogen een vergissing te denken, dat de opbrengst van de grond bij gemeenschappelijk bezit aan meer personen ten goede zou komen. Bij verdeling en daarmee versnippering zou het aantal eigenaren namelijk toenemen en dientengevolge de opbrengst. 'Er ontstaat gelegenheid om nieuwe woningen te stichten en de gezinnen gaan uitéén. De nieuwe ontginning vordert meerderen handarbeid, maar ook meer kapitaal, de opbrengst wordt aanzienlijk groter en een grooter getal personen deelt er onderling die vermeerderde opbrengst.'⁹⁹ Het laatste wilden de middeleeuwse oprichters van de marken nu juist voorkomen.

Pogingen om tot definitieve afschaffing van de marken te komen, waren vóór het optreden van de liberale hervormers in de negentiende eeuw wel al eerder gedaan. In 1809 en 1810 waren daartoe door Lodewijk Napoleon wetten uitgevaardigd, maar die hadden tot het midden van de jaren dertig slechts weinig werking gehad. Wel hadden in Gelderland en Overijssel enkele verdelingen plaatsgevonden, maar steeds op vrijwillige basis. In Overijssel, zo bleek uit het Verslag van Gedeputeerden over 1830, werden de verdelingen door het provinciebestuur toegejuicht. Ook, aldus het Verslag, omdat 'de kapitalisten' zo in de gelegenheid werden gesteld, 'hunne gelden op eene voor het algemeen hoogst doelmatige en voor hun zekere wijze te plaatsen.'¹⁰⁰ Mede op aandringen van de Commissie van Landbouw in Overijssel kwam er weer schot in de zaak. Van de kant van de landelijke overheid werden eveneens initiatieven ontplooid. Bij besluit van 24 juni 1837 kregen de gouverneurs in de provincies opgedragen de bepalingen van 1809 en 1810 'stiptelijk' in acht te nemen.

Gouverneur J.H. graaf van Rechteren van Appeltern gaf daaraan graag gehoor, want hij was nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van deze wet. Zo had hij in juli 1837 in een brief aan koning Willem I, die in juni nog in Overijssel op bezoek was geweest om onder andere de toestand op het platteland in ogenschouw te nemen, nog eens het belang van de verdelingen benadrukt.¹⁰¹ Volgens hem had dit steeds tot gevolg, dat binnen enkele jaren de gronden die daarvoor geschikt waren, in cultuur werden gebracht. Hij was van oordeel dat het besluit van 24 juni 1837 de zaak een stevige impuls zou geven. De welvaart zou toenemen en de schatkist zou door verkoop- en successierechten zoveel

⁹⁸ OAOL, 'Woolde', 185.

⁹⁹ TSS-12, 118.

¹⁰⁰ VGS 1830.

¹⁰¹ Demoed. *Mandegoed Schandegoed*, 63, die refereert aan de *Overijsselsche Courant* van 9 juni 1837.

extra inkomsten krijgen, dat de hoogte van de beloofde belastingvrijstellingen erbij in het niet zouden vallen.¹⁰²

Het waren woorden die vijf jaar later werden bewaarheid in een verslag van gedeputeerden aan de Staten van Overijssel. Er waren toen weer drie marken tot verdeling gekomen en daarmee was het totale aantal te verdelen of reeds verdeelde marken op 22 gekomen.¹⁰³ Ze hadden met elkaar een oppervlakte van zo'n 25.000 'bunder', ofwel hectare. Gedeputeerden noemden dit in hun verslag, 'vooral bij de vermeerdering der bevolking, de zorgwekkende toeneming der armoede en den minder gunstigen staat van het fabriekwezen', van het grootste belang. 'De ontginning der gronden', lieten zij weten, 'verschafft aan een belangrijk aantal personen werk, heeft het bouwen van nieuwe woningen ten gevolge, vermeerdert de productie, bevordert eene betere maatschappelijke toestand, en verhoogt onze nationale rijkdom, door aan een nagenoeg dood kapitaal, de bestemming te geven waartoe hetzelfde bestaat, en alzoo rentegevend te doen worden. Vooroordelen, misbruiken, en hier en daar ook kwade wil en kwetsbaar eigenbelang, staan het werk nog wel op sommige punten in den weg, doch de voordelen zijn overduidelijk. Men ga de streken bezoeken, waar men sedert weinige jaren de deeling is begonnen, en men zal daar welig houtgewas en goede graslanden of graanbouw aantreffen, waar nog zoo kort geleden, moerassige gronden of dorre heiden aanwezig waren.' Het provinciebestuur steunde ook de 'minvermogende gebruikers der markgronden'.¹⁰⁴ Sloet zal die woorden met veel genoegen en grote instemming hebben gelezen.

Als burgemeester van Hengelo was hij al nauw betrokken geweest bij de discussies en de praktische uitwerking van dit verhaal. Het 'Gewestelijk Bestuur', vond hij, moest het 'oppertoezicht' op de marken terugkrijgen. Weliswaar was er dan sprake van 'centralisatie', in zijn ogen een 'overblijfsel der Franse tijrannij', maar dat was hier hard nodig. Want nu de burgerlijke gemeenten de taken van de marken hadden overgenomen, waar het ging om zaken als het onderhoud van bruggen, wegen en waterwegen, en ook van onderwijs, waren de oude instellingen niet meer dan losse omhulsels. Teneinde te voorkomen, dat de burgerlijke gemeenten werden opgezadeld met 'eene nieuwe bijdrage tot het armwezen van ons land', was het maar beter de potentiële armen te laten meedelen in de bezittingen van de marken.¹⁰⁵ Ook al hadden zij geen politieke rechten, daarom verdienden zij het, vond Sloet, nog wel het recht hun eigen brood te kunnen verdienen. Tegelijkertijd, wist ook Sloet, droeg dit ertoe bij dat grote maatschappelijke onrust kon worden voorkomen.¹⁰⁶

¹⁰² Demoed. *Mandegoed Schandegoed*, 63. Bij wet van 6 juni 1840 zou vrijdom van lasten inzake landontginning en landverbetering worden gegeven.

¹⁰³ Demoed. *Mandegoed Schandegoed*, 97-98, telde er tussen 1819 en 1842 achttien.

¹⁰⁴ VGS 1842.

¹⁰⁵ Sloet. 'Woolde', 131.

¹⁰⁶ Zie ook Spoormans. *'Met uitsluiting van voorrecht'* VI. Deze stelt, dat politieke gelijkheid niet in strijd hoeft te zijn met economische ongelijkheid en dat deze 'dissonant' bij Thorbecke wordt 'opgelost' in een "sociaal evenwicht" tussen de grote maatschappelijke belangen, dat weliswaar ruimte laat voor geleidelijke hervormingen, maar dat radicale veranderingen in de sociale en politieke verhoudingen uitsluit.' Wat hier wordt toegeschreven aan Thorbecke, geldt ook voor Sloet, die het overigens meer te doen was om economische vooruitgang dan om verandering in de maatschappelijke en politieke verhoudingen.

De hiervoor genoemde marke Woolde bevond zich binnen Sloets gemeente Hengelo, waarvan het gelijknamige dorp van circa 3.200 inwoners het centrum vormde. Van de '1.478 bunderen gronds' lagen er volgens zijn opgave nog 795 woest en dat was hem een doorn in het oog.¹⁰⁷ *Qualitate qua* was hij één van de twee assessoren in de Commissie van verdeling die op 31 juli 1837 vergaderde. Oude rechten zouden terzijde worden gesteld, aldus de voorstellen, om ook de 'mingegoeden te gerieven.' Bovendien zouden niet alleen de 'ongewaarden', maar zelfs de 'onberegtigden' mee moeten delen.¹⁰⁸ Of Sloet de *auctor intellectualis* van deze bepalingen was, blijkt niet uit de notulen, maar ze komen wel overeen met hetgeen hij in 1837 schreef in zijn artikel over de marke Woolde.

In het juridisch dispuut over de vraag of de 'gewaarde' (rechthebbende) markegenoten nu golden als eigenaars dan wel beheerders van de gemeenschappelijke gronden, stelde hij zich op het laatste standpunt. De jurisprudentie gaf in dit opzicht echter geen duidelijkheid. De Rechtbank van Eerste Aanleg in Zutphen nam het eerste standpunt in, die in Almelo het tweede. Sloet gaf toe, dat de uitspraak in Zutphen aansloot bij de publieke opinie. Maar, vervolgde hij, zich bewust van de rol die hij zichzelf toekende, 'de geringeren zijn ook niet in de gelegenheid, om hunne stem te verheffen, of kennen deels hun regt niet. Ook de algemeene denkwijze kan eene algemeene dwaling zijn, en niet zelden moet de waarheid, door de menigte verstooten, bij weinigen hare schuilplaats zoeken.'¹⁰⁹ Het was een opvatting die hij niet alleen in dit verband huldigde en die liet zien, dat hij, als het ging om de landbouw, oog had voor de kleine man.

Sloet, en vele liberalen met hem, hadden grote moeite met de marken, omdat ze de individuele beschikkingsmacht over het gebruik van grond, arbeid en kapitaal beperkten en daarmee de mogelijkheden van exploitatie. 'Hoe meer monopolien, hoe meer gevaar voor gewelddadige invoering van een communisme', waarschuwde hij in 1837. 'Het gemeenschappelijk grondbezit steunt op dit gevoel, want er is iets gemoedelijks, iets aartsvaderlijks in gelegen, wat ons aantrekt, dat bijvoorbeeld ieder lid der burgerij, groot en klein, op den stedelijken marsch, ieder boer en daglooner op gemeenschappelijke broeklanden zijn koebeest kan drijven, en hierin schuilt de zielkundige grond, dat men zoolang aan het gemeenschappelijk grondbezit gehecht blijft.'¹¹⁰

¹⁰⁷ Behalve Woolde lagen binnen Hengelo ook nog de marken Oele en Beckum (tevens gelegen binnen het kerspel en richterampt van Delden), Kleine Driene en Hasselo (tevens gelegen binnen het kerspel en richterampt van Oldenzaal), alsmede Groot Driene en Twekkelo (tevens gelegen binnen het kerspel en richterampt Enschede).

¹⁰⁸ HCO. Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, inv.nr. 18.203.

¹⁰⁹ VGS 1838, 32. In 1838 verkreeg het plan tot verdeling van de marke Woolde koninklijke goedkeuring, maar het zou nog tot 1841 duren voor de verdeling volledig was uitgevoerd.

¹¹⁰ TSS-12, 117-118. Deze verzuchting weerhield hem echter niet van de voetnoot op pagina 135, waarin hij stelde: 'De oude markeboeken verdienen alleszins voor de taalstudie beoefend te worden, zij bevatten bovendien eene volledige geschiedenis van het platte land, die men wel nergens elders zal vinden, waaruit men de opkomst en uitbreiding der cultuur en vele andere bijzonderheden kan leeren kennen. Bij eene statistieke beschrijving dezer Provincie (die alsnog ontbreekt), zou men deze bronnen niet mogen voorbijgaan, en ik uit hier den wensch, dat als de markenverdelingen nog eenmaal tot stand mogten komen, in het belang der wetenschappen, de markeboeken mogen verzameld en in de eene of andere openbare boekerij geplaatst worden.' De hartewens van Sloet werd in de loop van de twintigste eeuw ten dele vervuld met het verzamelen van oude markearchieven op het Rijksarchief in Overijssel, thans onderdeel van het HCO: Mensema. *Archieven Marken in Overijssel*.

Het gaandeweg ontstane principe van de *'moral economy'* -die was gebaseerd op vertrouwen, rechtvaardigheid en goede wil en waarbij ook keuters hun eeuwenoude rechten tot gebruik van de gemene gronden konden doen gelden- schoof hij daarmee gemakkelijk terzijde. Opvallend, want in zijn proefschrift had hij juist gewezen op het grote belang van loyaliteit en gezamenlijkheid. Aan de andere kant, en dat kan daarvoor een verklaring zijn, kende hij uit eigen ervaring de praktijk van de marken. Het was volgens hem zeer problematisch een algemene markevergadering tot een besluit te dwingen, omdat die nauwelijks bij elkaar was te krijgen en steevast gepaard ging met allerlei 'tegenkantingen' en 'tegenstribbelingen'. Bovendien was het bijna onmogelijk om van een boer een handtekening te krijgen. 'Ik heb meer dan eene vergadering van de marken bijgewoond', vertelde hij, 'en gezien dat wanneer de vergadering met vrij algemeene stemmen tot iets besloten had, de boeren tegen den tijd dat het markebesluit geteekend zou worden, de een na den ander wegdropsen om niet in de verplichting te zijn van hun naam te teekenen.'¹¹¹

Sloets visie op het belang van de markeverdeling werd, zoals hiervoor aangegeven, ook onder de nieuwe gouverneur J.D. graaf van Rechteren van Ahnem, die zijn broer in 1840 was opgevolgd, volkomen gedeeld door het Overijsselse provinciebestuur, getuige een verslag van gedeputeerden aan de Staten uit 1842. In 1840 was bij wet de lang verhoopde vrijdom van lasten bij landontginning en landverbetering gegeven en de 52 aanvragen die daarop werden ingediend waren alle gehonoreerd.¹¹² Het was al met al bepaald niet verwonderlijk dat de afschaffing van de marken hoog op de agenda prijkte van de Landhuishoudkundige Congressen.

De vorderingen in de landbouw en de behoeften van een toenemende bevolking waren geheel in strijd met het markewezen, aldus het voorstel dat Sloet en Van Roijen in 1846 indienden. Zij wilden een commissie in het leven roepen, die moest onderzoeken welke bezwaren er nog kleefden aan de bestaande wetgeving en hoe die konden worden verholpen. Op voorstel van mr. F.A.S.A. baron van Ittersum uit Hattem, werden aan het voorstel de woorden *'en verdere gronden, die in gemeenschap bezeten worden'* toegevoegd. Sloet, en de vergadering met hem, kon er van harte mee instemmen en zo werden ook erfgenamen-gronden, meenten enzovoort bij het voorstel betrokken. Samen met mr. P.A. van Steenberghe, raadshere in het Provinciaal Gerechtshof en als advocaat bekend met de materie, dr. S. Sarphati uit Amsterdam en professor Von Baumhauer uit Maastricht vormde Sloet zelf de commissie.¹¹³

Het duurde twee jaar voordat deze met een voorstel kwam in de vorm van een, door alle aanwezigen ondersteund, rekest aan de koning, dat op 21 juni 1848 werd verstuurd. In Overijssel en Gelderland, zo werd aangegeven, hadden al veel markendelingen plaatsgevonden, maar die konden worden gerealiseerd dankzij gunstige plaatselijke omstandigheden. In andere delen van het land, zouden in de bestaande situatie echter gedurende honderden jaren nog duizenden

¹¹¹ HTK 30 januari 1852. Hij noemde ook het voorbeeld van een boer die een zaak met een houtvester liever liet voorkomen met alle proceskosten die erbij kwamen, dan zijn handtekening te zetten en er met een kleine boete voor een overtreding vanaf te komen.

¹¹² De wet dateert van 6 juni 1840. Informatie over de verdeling: VGS 1842, 17-18.

¹¹³ LHC-1846, 20-21, 30-31.

bunders markegrond onverdeeld en in woeste toestand blijven. De markegenoten konden onder die omstandigheden niet naar believen van hun eigendomsrecht gebruik maken en dus kwam het er in feite op neer, dat de bepaling in het Burgerlijk Wetboek dat iedereen over zijn eigendom moest kunnen beschikken als niet geschreven kon worden beschouwd.

Immers is eene markeverdeling bij regterlijk vonnis haast niet denkbaar en kan door chicanes en onwil van enkele gerechtigden in de marke in het oneindige worden opgehouden, zool niet geheel verijdeld. Men behoeft hierbij slechts te denken aan de bepalingen, die in het Burgerlijk Wetboek omtrent de minderjarigen voorkomen; aan de vraag, in hoeverre de wet van Koning Lodewijk, op de verdeling van marken alsnog van toepassing is? In hoeverre de marken als dan niet als zedelijke lichamen kunnen worden beschouwd? Welke maatstaf moet worden aangenomen, om de regten der gewaarden, kotters, steden, dorpen, geestelijke gestichten enz. in de marken te bepalen, waaromtrent geene beginselen voor den wetgever aan de hand zijn gegeven? En aan vele andere moeilijkheden en vraagpunten, die afzonderlijke wetsbepalingen vorderen.¹¹⁴

In het rekest, dat in 1848 werd verstuurd aan koning Willem II, werden Overijssel en Gelderland genoemd als voorbeelden om de gunstige effecten van de markeverdeling te laten zien (al bestonden daar ook minder florissante situaties).¹¹⁵

In korte tijd zijn duizende bunders heidegrond in bouwland en bosch, en uitgestrekte broek- en groenlanden in weidelanden herschapen. Duizende arme plattelandsbewoners hebben daardoor werk gevonden en zijn daardoor in staat gesteld om in hun eigen onderhoud te voorzien, terwijl zij anderszins zich in voorsteden en achterbuurten onzer groote steden zouden gevestigd hebben, om aldaar den kanker van het pauperisme meer en meer te verergeren. Het kadaster zoude kunnen uitwijzen, hoe aanzienlijk het getal woningen is, die gedurende de laatste jaren in de verdeelde marken zijn daargesteld geworden. Op deze wijze, Sire!, zal het voortbrengend vermogen van het platteland, in de betrokkene provinciën jaar op jaar toenemen; de verarmde bevolking onzer steden zal gelegenheid vinden, om zich van lieverlede meer op het platte land te gaan vestigen en van luije en verkwinjende menschen, die zij zijn, tot werkzame burgers en krachtvolle verdedigers van den staat op te groeijen.¹¹⁶

¹¹⁴ LHC-1848, 31-32.

¹¹⁵ De plaatsen Genemuiden (Overijssel) en Hattem (Gelderland) lieten volgens het rekest zien hoe funest het bezit van de gemeenschappelijke marsen kon zijn. 'Genemuiden telt slechts 1845 inwoners, welke met elkander in onverdeelden eigendom bezitten meer dan 1,000 bunders uiterwaarden, die per bunder tegen den laagsten koopprijs f 1,500 waard zijn, wat alzoo een gemeenschappelijk kapitaal van ruim f 1,700,000 voor 1845 inwoners uitmaakt: en deze menschen verkeeren op enkele gezinnen na, die zich waarschijnlijk tot een zestal bepalen, allen in den diepst armoedigen toestand, en moeten zich kommerlijk generen door het fabrikaat van matten, terwijl het stedelijk bestuur zich voor eenige jaren genoodzaakt heeft gezien, om een kostbaar en uitgebreid armhuis op te rigten.' In Hattem kwijnde de bevolking weg 'in werkeloosheid, vadsigheid, in armoede en al het zedelijk kwaad daaraan verbonden.' Aan de poorten van de stad verkeerden 450 bunder grond al sinds de vijftiende eeuw in dezelfde toestand, terwijl ze bij verdeling 'werkzaamheid en voorspoed' konden bieden, maar 'de bekrompen zin van eenige ingezetenen heeft het nuttig werk der verdeeling tot nog toe weten op te houden.' LHC-1848, 33.

¹¹⁶ LHC-1848, 32.

Het boerenbedrijf in de negentiende eeuw. (Particuliere collectie)

De markeverdeling, zo was de boodschap, zou de samenstellende delen van het land sterker maken en daarmee ook de staat. Vanwege dat belang en 'om den bodem van Nederland tot de hoogstmogelijkste productie op te voeren', verzochten de rekwestranten de koning dus om 'eene wet op de verdeling van de markegenootschappen en soortgelijke van ouds bij sommige corporatiën in gemeenschap bezeten zijnde gronden' aan de volksvertegenwoordiging te willen voordragen.

Na dit initiatief in Groningen bleef het vervolgens op de Congressen lang stil rond het onderwerp van de markeverdelingen. Er was op dat moment dan ook sprake van een teruglopend aantal delingen, nadat in Overijssel in de jaren vijftig nog 31 marken waren verdeeld.¹¹⁷ Pas in 1865 kwam het onderwerp in Assen opnieuw ter sprake en nu klonk er een heel ander geluid uit de mond van Sloet. Hij meldde tijdens een discussie over de aanleg van bossen op markegronden dat er in Overijssel al sinds honderd jaar marken werden verdeeld, maar dat vele gronden bleven zoals ze waren, 'woest en onbebouwd'.¹¹⁸

De verdelingen leidden inderdaad niet, stelt Van Zanden, tot een snelle ontginning van de woeste gronden in Oost-Nederland zoals de liberale hervormers hadden gehoopt en verwacht. Want hoewel de wetgeving na 1837 de verdelingen had vergemakkelijkt, nam de omvang van het areaal in verhouding tot de jaren voordien niet zo sterk toe, als op grond van de toegenomen technische en economische mogelijkheden mocht worden verwacht. Van Zanden geeft daarvoor als verklaring om te beginnen, dat ook onder het bestuur van de marken al ontginningen plaatsvonden. 'Veel marken waren voor hun inkomsten afhankelijk van de periodieke verkoop of verpachting van markegronden voor ontginning. In vrijwel alle marken bestonden er regelingen die het keuters en boeren mogelijk maakten om stukken woeste grond aan te graven tegen een geringe betaling.'¹¹⁹ De sterke groei van de productiviteit

¹¹⁷ Demoed. *Mandegoed Schandegoed*, 65.

¹¹⁸ Van 1819 tot en met 1837 werden in Twente en Salland respectievelijk drie en zes marken verdeeld. Tussen 1838 en 1875 ging het om 56 en 35 verdelingen. Tussen 1875 en 1886 vonden er in Overijssel geen verdelingen meer plaats, terwijl ook in Gelderland en Drenthe het aantal delingen met vier en zes in die periode sterk achterbleef.

¹¹⁹ Van Zanden. 'De opheffing', 153.

teit van de landbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw zal daar zeker mee te maken hebben gehad.

‘Het lage tempo van de ontginningen werd vooral veroorzaakt’, aldus nogmaals Van Zanden, ‘door de hoge kosten aan mest en arbeid die hiervoor op de arme zandgronden moesten worden gemaakt en door de lage opbrengsten ervan.’¹²⁰ Het was juist om die reden dat Sloet, zoals hierna zal blijken, sterk aandrong op het beter benutten van de mogelijkheden tot mestwinning. De noodzakelijke inzet van veel arbeid om de productiviteit te verhogen, zag hij daarbij niet als een nadeel, maar, gezien de grote beschikbaarheid ervan, juist als een positieve factor. Zo kon ieder met eerlijk werk zijn bezit vermeederen, hetgeen tegelijkertijd een bijdrage was aan de welvaart van de natie.¹²¹

Op sommige stukken grond, vond hij, stond echter een rem op de ontwikkeling en ook dit had te maken met de handhaving van oude rechten.

6.4.2 Tienden

Op november 1856 kwamen in de Tweede Kamer zeven adressen aan de orde van landbouwers uit Noord-Holland en Zeeland, ter ondersteuning van een voorstel van Sloet om tienden om te zetten in grondrenten.¹²² Hiermee zou een uit de Middeleeuwen daterend recht moeten verdwijnen uit de Nederlandse landbouw.

Het tiendrecht was een oud-vaderlands zakelijk recht om een evenredig deel –meestal een tiende– te heffen van de gewassen, gegroeid op grond bij een ander in gebruik, of van jongen van dieren op die grond geworpen. Oorspronkelijk kwamen de tienden toe aan de Kerk, maar later bleken ook wereldlijke machthebbers hierover te kunnen beschikken. Na de inlijving bij Frankrijk werd bij keizerlijk decreet van 18 oktober 1810 bepaald dat tienden overeenkomstig de bestaande wetten geïnd zouden blijven worden en dat nadere bepalingen over de bevoegdheid tot afkoop zouden volgen. Bij decreet van 22 januari 1813 werd een systeem van afkoopbaarheid ingevoerd voor alle ingelijfde landen waar nog tienden bestonden. Daarbij zou het tiendrecht worden gekapitaliseerd en had de tiendplichtige de mogelijkheid om het betreffende kapitaal af te lossen óf aan de rechthebbende vijf procent rente te betalen.¹²³ Bij Soeverein Besluit van 22 oktober werd het keizerlijk decreet van 1813 echter weer ingetrokken. De commissie die was belast met het ontwerpen van een Burgerlijk Wetboek kreeg opdracht in het bijzonder aandacht aan de tienden te schenken.

Toen het BW in 1838 werd ingevoerd, kwamen daarin wel bepalingen voor over vestiging en afschaffing van tiendrechten, maar die golden uitdrukkelijk niet voor de tienden die bij de invoering van dit wetboek al bestonden. Vooral in Zeeland, waar veel gronden aan de tiendplicht waren onderworpen, leidde dit tot grote teleurstelling én tot actie van onder andere de Zeeuwse Commissie van

¹²⁰ Van Zanden. ‘De opheffing’, 153.

¹²¹ Demoed. ‘Verzet’, 92, noemde het passief verzet tegen de marktedelingen echter een vorm van zelfbehoud. ‘Zonder woeste gronden was het instandhouden van bouwlanden en daarmee het voortbestaan van de boeren onmogelijk.’

¹²² HTK 18 november 1856.

¹²³ ‘Tot zekerheid voor kapitaal en rente zou de rechthebbende op het tiendplichtige land een wettelijk privilege hebben’, Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 48.

landbouw. Vervolgens werden wel verschillende regelingen getroffen, maar het 'tiendvraagstuk' was nog geenszins opgelost.¹²⁴ Tot de beloofde algemene regeling kwam het ondanks aandrang vanuit de Staten-Generaal en vooral van daarbuiten echter niet. Sloet werd de 'aanvoerder van de beweging tot bevrijding van de landbouw van de tienden'.¹²⁵

Al in 1843 had hij –op verzoek– het rekest gepubliceerd dat een groep Zuid-Bevelandse landbouwers in 1839 had ingediend bij de regering, samen met het advies dat de Zeeuwse Commissie van landbouw daarover had uitgebracht.¹²⁶ In een noot sprak hij de hoop uit op een spoedige nieuwe wetgeving voor de tienden, omdat die 'eene wezenlijke belemmering voor de noodige ontwikkeling van den landbouw' vormden.¹²⁷ Tijdens het eerste Landhuishoudkundig Congres in 1846 stelde Sloet samen met Van Roijen de kwestie aan de orde. Er werd een commissie benoemd bestaande uit: J.G.J. van den Bosch, directeur van de Wilhelmnapolder bij Goes, 'die zich de afschaffing der tienden tot eene levenskwestie' had gemaakt en ook de opsteller was van het rekest van de Zuidbevelandse boeren; de Zwolse advocaat mr. J.D. van Ketwich Verschuur, die reeds het nodige over de afschaffing van de tienden had gepubliceerd; mr. J.J.P. baron van Zuylen van Nijvelt, de latere minister van buitenlandse zaken tijdens het eerste ministerie Thorbecke en 'één van de beste vrienden van Sloet'.¹²⁸ Het volgend jaar kwam dit drietal in Arnhem met een gedetailleerd voorstel tot afschaffing van de tienden.¹²⁹

Deze rechten, betoogden de commissieleden nog maar eens, brachten de landbouw in een staat van onbeweeglijkheid of zelfs achteruitgang. Om te beginnen vormden ze een belasting die drukte op de 'onzuivere' opbrengst van de landerijen. De heren ruimden het misverstand uit de weg dat het slechts om tien procent van de winst ging, want de tienden werden geheven van het bruto-product, nog zonder dat de netto-opbrengst bekend was en bovendien belastten ze de arbeid. In vroeger tijden, toen de akkerbouw nog alleen in vruchtbare streken plaatsvond en gronden uitsluitend onder voorwaarde van tiendplichtigheid werden uitgegeven, leverde de geïnvesteerde arbeid genoeg op. Naarmate de hoeveelheid cultuurgrond zich uitbreidde en er ook slechtere gronden in gebruik werden genomen, waardoor de inzet van arbeid en kapitaal noodzakelij-

¹²⁴ 'Naar aanleiding van een rekest uit Twenthe werd bij KB van 14 maart 1839 de tiendplicht jegens het staatsdomein afkoopbaar gesteld volgens de maatstaf van de artt. 799–800 BW. Het volgend jaar werd de vrijdom van novale tienden van ontgonnen woeste gronden enz., onder Lodewijk Napoleon voor een termijn van vijftig jaar verleend, bij de wet opnieuw geregeld. De staat zag voor de toekomst af van novale tienden van in ontginning genomen woeste gronden en drooggemaakte broeklanden, moerassen, meren enz. Voor ingedijkte buitengronden, zoals uiterwaarden, kwelders en aanwassen, werd voor de tijd van twintig jaar na de indijking vrijdom van novale tienden verleend. De aan anderen dan de staat toekomende novale tienden van woeste gronden die vóór 1840 nimmer bebouwd waren of die vroeger ontgonnen geweest zijnde, sedert vijftien jaar of langer woest gelegen hadden, werden geconverteerd in aflosbare grondrenten.' Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 82.

¹²⁵ Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 82.

¹²⁶ TSS-2, 15–34. Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, verwijst ook naar P.J. Bouman. *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij*, 1843–1943, Wageningen 1946, 157–158 en 391.

¹²⁷ TSS-2, 15.

¹²⁸ LHC-1846, 22; Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 83; Verkade. *Thorbecke*, 283.

¹²⁹ Zie voor een overzicht van strijdpunten en stelsels, Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 88–91.

kerwijs toe- en de productiviteit afnam, werd het voor de tiendplichtige steeds onrendabeler om te investeren. Ondanks de afnemende meeropbrengst moest deze namelijk wel de volle tien procent blijven betalen over de 'onzuivere opbrengst'.

Ter illustratie werd een voorbeeld opgevoerd van drie akkers van ongelijke vruchtbaarheid. De eerste gaf veertig, de tweede twintig en de derde tien procent winst van het geïnvesteerde kapitaal. De ruwe opbrengsten kwamen dus op respectievelijk de factoren 140, 120 en 110, waarvan als tienden veertien, twaalf en tien procent moesten worden betaald. Voor de eerste resteerde dus een 'zuiver overschot' ofwel een 'netto winst' van $40 - 14 = 26\%$, voor de tweede van $20 - 12 = 8\%$ en voor de derde een verlies van $10 - 11 = \text{min } 1\%$. 'Men ziet hoe de tiend allengs drukkender wordt, was de conclusie, 'want de gradatiën van vruchtbaarheid, die wij hier tot drie terug bragten, zijn oneindig in getal. Men ziet tevens, hoe de tiend eindelijk de kultuur onmogelijk maakt van gronden, welke buitendien eene overvloedige winst zouden afwerpen. Die winst, die rijkdom is voor de maatschappij verloren.'¹³⁰ Hetzelfde probleem zou zich voordoen wanneer men bestaande gronden door verbetering productiever wilde maken. Bij een akker die dertig mud koren kon opbrengen, zouden de laatste tien meer arbeid en kosten vragen dan de eerste, terwijl de tiend voor beide hetzelfde bedroeg. 'Men heeft wel eens en niet ten onrechte beweerd', aldus de commissieleden, 'dat vele tiendplichtige bouwlieden zich zouden bevoordeelen door *minder* te verbouwen, wijl zij daarvoor, door het mindere bedrag der tiend, meer dan schadeloos gesteld zouden worden.'¹³¹ Verder wezen zij op allerlei mogelijke malversaties rond de heffing van de tienden en benadrukten zij dat dit oude recht overal in het buitenland werd afgeschaft.

Principiële bezwaren tegen de afschaffing werden in feite niet gehoord tijdens de vergadering, al vroeg jhr. mr. L.C.J. van Nispen uit 's-Heerenberg zich af, of het Congres wel bevoegd was zich rechtstreeks tot de regering te wenden en of het niet beter zou zijn de Commissies van Landbouw in de verschillende provincies hierbij te betrekken. Maar daar kon Van Roijen het niet mee eens zijn. 'Dit zoude gelijk staan met de zaak in den doofpot te stoppen', stelde hij kordaat. De tijd van louter 'spreken' was voorbij, het kwam er nu op aan te gaan 'handelen'.¹³² Van Nispen sputterde nog wat tegen, maar kreeg geen medestanders, terwijl Van Roijen aandrong op uitvoering van zijn voorstel om een verzoekschrift bij de koning in te dienen, met de handtekeningen van leden van het Congres. Zo gebeurde het ook. De volgende morgen werd het stuk ondertekend door ruim zeventig van de circa 250 afgevaardigden. Vervolgens kwam het onderwerp van de tienden op de Landhuishoudkundige Congressen vrijwel jaarlijks aan de orde.¹³³

¹³⁰ LHC-1847, 34-35.

¹³¹ LHC-1847, 36.

¹³² LHC-1847, 79-80.

¹³³ Ook in de jaren na de eerste behandeling in de Kamer bleven de tienden op de agenda van de Congressen staan. Van der Poel en Wessels. *Congres*, noemen (met tussen haakjes het nummer per jaar van het stuk in hun register): 1846 Voorstel tot instelling Commissie voor afschaffing van de tienden (6); 1847 Rapport met wetsontwerp (7); Adres aan de koning over het afschaffen van de tienden (15); 1848 Bespreking van een tweede adres aan de koning voor afschaffing van de tienden (25); 1849 Adressen aan de Tweede Kamer (14); 1851 De afschaffing van de tienden (21); 1853 De afschaffing van de tienden (31); 1854 De afschaffing der

Bij de Grondwetsherziening van 1848 werd eveneens aangedrongen op een wet tot afkoopbaarstelling van de tienden. Een interpellatie in de Tweede Kamer leidde in 1849 tot een kamercommissie met Thorbecke als voorzitter. Nadat hij minister was geworden verklaarde hij eenvoudigweg dat de commissie kon worden ontbonden, omdat het initiatief bij de regering was komen te liggen. Tot een wetsontwerp kwam het evenwel niet.¹³⁴

Ondertussen liet Sloet zich er ook over horen in de Kamer. Bij zijn hiervoor genoemde voorstel uit november 1856 maakte hij gebruik van het initiatiefrecht op basis van het ontwerp dat in 1847 op het Landhuishoudkundig Congres was besproken. Hoge prioriteit had het voorstel in het parlement blijkbaar niet, want een maand later, bij het sluiten van de Kamer tot 17 februari 1857, moest hij nog eens herinneren aan de behandeling van zijn stuk. Een meerderheid bleek niet voor conversie in grondrenten te zijn, maar zag liever een afkoopbaarstelling, zoals die in het keizerlijk decreet van 1813 was geregeld. Sloet wijzigde daarop zijn ontwerp, door naast de verwisseling in grondrenten ook de mogelijkheid tot afkoop op te nemen. Met dit gewijzigde ontwerp kwam hij tegemoet aan de bezwaren die tegen conversie waren ingediend, maar blijkbaar nog onvoldoende.

Op 10 november 1858 – op een week na twee jaar later dus – waren de voorbereidingen volgens hem wel zover gevorderd, dat de discussie in de Kamer gemakkelijk binnen één of twee dagen zou kunnen worden afgerond. Zijn voorstel tot behandeling werd met 48 tegen tien stemmen aangenomen en op 19 november kwam het er dan eindelijk van. Thorbecke was ook nu voorzitter van de commissie die de afkoopbaarheid der tienden behandelde en daarbij een aantal voorstellen tot wijziging indiende; onder andere om strijdigheid met het Burgerlijk Wetboek te voorkomen. De bezwaren van de tegenstanders richtten zich vooral tegen de, zoals zij het zagen, aantasting van het eigendomsrecht. Ook voor Sloet een groot goed, maar anders dan bij het kamerlid Luyben was er in dit geval bij hem geen sprake van ‘gewetensbezwaar’.

Onder aanroeping van buitenlandse voorbeelden als de Engelse staatslieden sir Robert Peel en lord Russell die in Engeland de tienden hadden afgeschaft, begon hij zijn verdediging. Net als bij de slavernij, vond hij, was ook bij de tienden sprake van ‘een hooger beginsel van regtvaardigheid, een hooger zedelijk en maatschappelijk hooger.’ Hij noemde de tienden ‘het arsenicum van den landbouw, dat de levensvonen en kiemen van ontwikkeling in onzen bodem uitbluscht en doodt.’ Zijn grote bezwaar was, dat de tiendheffer, zonder dat hij

tienden (14); 1855 De afkoopbaarheid van de tienden (17, 42); 1856 De afschaffing van de tienden (12), Adres aan de Tweede Kamer over de tienden (30); 1857 Adres aan de Tweede Kamer over de tienden (53); 1858 Ontginning van gronden, waarvan de tienden aan de domeinen komen (24), Adres aan de koning over de tienden (25); 1860 Adres over het uitlokken van een proefproces over het Keizerlijk Decreet van 1813 (48), Adres aan de Tweede Kamer (49), De op de bijenteelt drukkende tienden (120); 1861 De afschaffing van de tienden (45); 1862 De oprichting van het Tiendverbond (17), De verwisselingen van tienden in grondrenten (30), Tienden in Nederlandsch Oost-Indie/op Java (53); 1863 Adres over registratierechten bij afkoop van de tienden (11); 1864 Verslag over de conversie van tienden in grondrenten op voorstel Tiendverbond (4); 1865 De afschaffing en onteigening van tienden (3); 1867 De afschaffing van de tienden etc. (18); 1868 De afschaffing van de tienden (27); 1870 De afschaffing en afkoopbaarstelling van de tienden (7); 1871 De afschaffing van de tienden (4); 1873 De afkoop van de tienden (10); 1874 De afkoop van slapende tienden (19); 1879; De afschaffing der tienden (10); 1884 De afschaffing der tienden (15).

¹³⁴ Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 84.

daarvoor iets hoefde te verrichten, mee kon profiteren van investeringen die door de tiendplichtige werden gedaan. 'Is er een grooter schennis van eigendomsregt denkbaar', riep hij uit, 'dan dat men de vruchten trekt van eens anders vlijt en overleg, van eens anders arbeid en kapitaal?'¹³⁵

Sloet wist zich, terwijl hij deze woorden uitsprak, gesteund door zijn vroegere Gelderse streekgenoot baron Schimmelpenninck van der Oije die ook in de Kamer zijn buurman was. De 'bête noire van de liberalen' F.A. van Hall, die enige tijd eerder opnieuw voorzitter van de Hollandsche Maatschapij van Landbouw was geworden, verliet op dat moment de zaal. Sloet riep hem nog na dat er in het geheel geen sprake was van 'spoliatie van den tiendheffer'. Deze woorden, waarmee Van Hall eerder had gewezen op het 'te kwader trouw onttrekken van goederen of aanspraken', hadden de kamerleden de voormalige minister van financiën namelijk kunnen 'hooren uitgalmen'. Toen Van Hall de zaal uit was, legde Sloet de geschiedenis van de rechten van de tiendheffer nog maar eens uit.

Hij ging meer dan elf eeuwen terug in de tijd. De Frankische heersers Karel Martel en Pepijn van Herstal, hield hij zijn gehoor voor, 'hebben nooit een woord horen reppen van *guano*, van *Bing's* mest, van *draineerbuizen*, van extirpatoren, ondergrondsploegen en zoo vele andere nieuwe werktuigen, en zooveel andere uitvindingen van den laatsten tijd.' Dezelfde gronden die nu twee oogsten in één jaar opleverden, betoogde hij, moesten toen jaren achter elkaar braak liggen. De waarde van de grond was dus gestegen, maar de tiendheffers hadden volgens hem zelf nooit een tiende bijgedragen aan de verbetering van die gronden. Het was dus beslist niet onbillijk om die rechten af te kopen tegen een waarde die in de laatste tijd tot stand was gebracht. Het was 'een beneveling van het helder menschenverstand', kwam hij op dreef, als met de eigendom werd gedweept op een manier die de vooruitgang in gevaar bracht.

Hiermee week hij, ten gunste van zijn geloof in de vooruitgang, of, zoals hij het zelf formuleerde, 'de vorderingen van de beschaving en van de landbouw', dus af van één van zijn rotsvaste juridische en economische uitgangspunten. Over de juridische verwickelingen stapte hij vrij gemakkelijk heen. Wel stelde hij voor om de betaling voor zegel en registratie, die een belangrijk deel van de overdrachtskosten uitmaakte, af te schaffen. Belangrijker dan de juridische perikelen vond hij de economische voordelen, die aan de afkoop verbonden waren. Oók voor eigenaren van de tiendrechten. 'Wij, voorstanders van de afschaffing van de tienden, zijn de ware beschermers van den eigendom!', riep hij uit.

Hij had daarvoor een aantal argumenten. Vanwege de toenemende aanvoer op de wereldmarkt zouden de prijzen in de toekomst alleen maar dalen, voorspelde hij; nog niet wetend dat hij juist daarmee de oorzaak noemde van de grote agrarische crisis in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De fabelachtige voorraden van de korenmagazijnen in Chicago, de opkomst van Hongarije met zijn onmetelijke steppes, de verbindingen over de Donau en via de spoorwegen met graanlanden rond de Zwarte Zee waren volgens Sloet verantwoordelijk voor het dalen van de graanprijzen. 'Stelt u eene handelsvloot, zoo groot als gij wilt, in de haven van Odessa voor bij ledige magazijnen, en in weinige dagen zou men uit het steppenland op een telegrafisch berigt genoegzame hoeveelheden

¹³⁵ HTK 19 november 1858.

den voor de bevrachting kunnen bekomen.’ Ook de uitvoer van Egypte en zelfs die van ‘Barbarische Staten’ mocht niet worden onderschat, evenmin als het toenemend gebruik van rijst in de Europese landen.

Tegenover de dalende graanprijzen zag hij stijgende prijzen van vee, boter en kaas ontstaan, omdat het bij de zuivellanden slechts ging om Ierland, Denemarken, Sleeswijk-Holstein, de alluviale strook langs de Noordzee en de valleien van Zwitserland. Sloet voorzag een landbouwstelsel waarbij de ‘kleilanden’ zouden worden omgezet in weilanden en de hoge zandgronden werden ingericht voor de verbouw van voedergewassen. ‘Wij worden van landbouwers veetelers.’ De landbouwers in Zeeland adviseerde hij, om zo snel mogelijk over te schakelen op veeteelt, gezien de goede Nederlandse veerassen en de nabijheid van de Engelse, Franse en Duitse markt. Over een jaar of vijftieng, hield hij de tiendheffers voor, zou er dus van de waarde van de tienden weinig meer over zijn. Zij moesten daarom juist dankbaar zijn voor het feit, dat hij het voorstel tot afschaffing had gedaan.

Hij trok zijn redeneringen en waarschuwingen echter niet door naar de conclusie, dat aan de belemmerende werking van de tiendrechten dus vanzelf een keer een eind zou komen. Wel waarschuwde hij voor de publieke opinie, die zich volgens hem tegen de tiendheffers aan het keren was én voor gevaarlijke politieke hartstochten in het buitenland, die zo maar, ‘als een lavastroom of een tropische boschbrand’ over de grens konden komen. Van de tiendrechten zou dan niet veel meer overblijven, voegde hij er veelbetekenend aan toe. Bovendien vond Sloet het een schande, dat Nederland, samen met Marokko, behoorde tot de twee enige ‘gevestigde staten’ ter wereld waar de tiendrechten nog niet waren afgeschaft.¹³⁶ Het werd, kortom, hoog tijd voor de ‘emancipatie’ van de Nederlandse grond.

De volgende dagen werden de discussies verder gevoerd. Ze gingen inmiddels niet meer, zo concludeerde Thorbecke op 20 november 1858, over de rechtvaardigheid van het beginsel van afkoopbaarheid. ‘Wij bevinden ons nu op een terrein van discussie, waar het regt van afkoop van de zijde van den tiendplichtige hoegenaamd niet meer wordt betwist. Eene groote schrede voorwaarts.’ Deze fundamentele slag was door Sloet en de zijnen dus gewonnen, maar aan de schermutselingen over het *hoe* van de afschaffing was nog lang geen einde gekomen. Integendeel. De juridische haarkloverijen begonnen nu pas goed op gang te komen.

Per artikel volgden uitgebreide juridische en taalkundige discussies en dat kwam de snelheid van handelen, waarvoor Sloet juist had gepleit, beslist niet ten goede. Hij deed er zelf overigens ijverig aan mee. Zo stelde hij, op verzoek van het kamerlid Van Asch van Wijck, voor om in artikel 5 het woord ‘gedurende’ te vervangen door ‘in’. Daarmee kon Thorbecke echter niet akkoord gaan, aangezien het artikel was ontleend aan het Burgerlijk Wetboek en daarin was nu eenmaal sprake van ‘gedurende’. Nadat er over was gestemd werd toch het woord ‘in’ opgenomen. Daarmee leek het artikel aangenomen; tot bleek, dat Sloet ook nog ergens de woorden ‘in geval van verschil’ had toegevoegd. En

¹³⁶ Ibidem.

daarmee barstte een nieuwe discussie los, met wederom Sloet en Thorbecke in de hoofdrollen.

Het voorstel van de laatste om de betreffende woorden er weer uit te lichten, werd aangenomen met dertig stemmen vóór en 26 tegen. Het eind van het verhaal was, dat het artikel in de oorspronkelijk door Sloet voorgestelde vorm en zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen. En zo ging het verder, maar niet naar de zin van Sloet. 'Amendement na amendement moest hij overnemen om zijn voorstel te redden. Daarbij ondervond hij op pijnlijke wijze het meesterschap van Thorbecke.'¹³⁷ Op 23 november 1858 werd het wetsvoorstel van Sloet uiteindelijk in zijn geheel in stemming gebracht en met 42 tegen negentien stemmen aangenomen. Het ontwerp, dat inmiddels sterk het stempel van Thorbecke had gekregen, werd echter door de Eerste Kamer verworpen.

Op 24 juli 1860, vlak voor het zomerreces, vroeg Sloet aan de Kamer om zijn herziene en door de Eerste Kamer afgewezen wetsvoorstel nogmaals te bespreken. Het werd voor hem een pijnlijke persoonlijke ervaring. Eerst moest namelijk worden gestemd over de vraag of ten dien einde de beraadslagingen over een wijziging van de rechterlijke organisatie konden worden verplaatst. Kamervoorzitter Van Goltstein wilde er wel in meegaan, maar het voorstel werd afgestemd met 37 tegen dertig stemmen. Tot de tegenstemmers behoorden onder anderen Van Zuylen van Nijevelt, Van Hoëvell, Schimmelpennink en Van Diggelen; mannen die in andere tijden en andere situaties aan de zijde van Sloet hadden gestaan, maar die hem nu –op de valreep van zijn politieke carrière in het parlement en op een moment dat hij hun morele steun bitter hard nodig had– ronduit in de kou lieten staan. Toch kwam de kwestie nog voor het reces opnieuw in behandeling.

Het kamerlid Van Eck begon met een lofprijzing aan het adres van Sloet. 'Wordt hetgeen hij zich voorstelt tot stand gebragt, dan zal hij eene groote weldaad bewezen hebben aan Nederland en eene vlek uit onze staatsinstellingen hebben weggenomen. Hij kan, Mijne Heeren, naar huis gaan met de overtuiging dat hij een groot werk heeft verrigt.'¹³⁸ Van Eck vond ook dat de regering zich niet genoeg had ingespannen bij de presentatie van het voorstel aan de Eerste Kamer. Bij de beraadslagingen mocht Sloet nog meer complimenten voor zijn noeste arbeid in ontvangst nemen, maar juist nu hij zich inschikkelijk toonde dan ooit, waar het ging om opmerkingen en wensen van zijn opposenten, moest hij keer op keer bakzeil halen. Want iedere wijziging kon tegenstanders tot voorstanders maken én omgekeerd. Hij moet zich hebben gevoeld als een dompteur in een vlooiencircus met te veel en te eigenzinnige vlooiën. Hoewel ook in de Eerste Kamer de afschaffing geen tegenspraak meer ondervond, werd het ontwerp hier toch afgestemd, omdat het recht van wederkerigheid niet was geregeld. De principiële instemming van de Eerste Kamer was voor Sloet een winstpunt, waaraan hij zelf het zijne had bijgedragen. In de praktijk bracht het hem echter weinig.

De acties rond het tiendvraagstuk waren echter nog niet afgelopen. In talloze pamfletten, artikelen en andere publicaties werden verschillende varianten van de

¹³⁷ Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 85.

¹³⁸ HTK, 30 juli 1860.

afschaffing besproken. Ook tijdens de Landhuishoudkundige Congressen stond het onderwerp voortdurend op de agenda en werd het aan de Kamer of de Regering geadresseerd. In juni 1862, tijdens het Congres in Middelburg, memoreerde Sloet hoe zeventien jaar eerder de zaak van de tienden ter sprake was gebracht en 'hoe de bijl, eenmaal aan den wortel zijnde gelegd, men was blijven hakken' en de boom reeds begon te 'waggelen'. Het nieuwe kabinet, Thorbecke II, was in zijn ogen wel genoodzaakt een nieuw wetsvoorstel tot afkoop van de tienden voor te dragen. Sloet hield de vergadering nogmaals voor, dat zijn oorspronkelijke voorstel om de tienden om te zetten in grondrentes het beste was.

'Het gezond verstand van den eenvoudigsten boer geeft dit middel gereedelijk aan de hand', hield hij zijn gehoor voor. 'Vraagt aan de landbouwers: Hoe komt gij van den tienlast af? En het antwoord zal zijn: laat de tienden kapitaliseren tegen 4 à 5 pCt.'¹³⁹ De Kamer was volgens hem kopschuw gemaakt, omdat de rapporteurs de zaak verkeerd hadden voorgesteld en gesuggereerd dat er grote bezwaren tegen deze omzetting bestonden.¹⁴⁰ Hij achtte grondrenten een veiliger bezit dan staatspapier, omdat ze nu eenmaal waren gebonden aan de grond. Ook was de inning veel minder kostbaar dan de heffing in natura van de tienden en voordeliger voor de tiendheffer, omdat die dan niet afhankelijk was van slechte oogsten of een andere bestemming van de grond. Sloet was ook vóór grondrente, omdat de boeren lang niet altijd aan geld konden komen voor het afkopen van de tienden. Een redelijke grondrente konden ze, uit de opbrengsten van de oogst, echter wel betalen. In dat geval was het ook mogelijk beide partijen het initiatief te gunnen, zoals dat in Schotland al sinds het begin van de achttiende eeuw gebruikelijk was.

Tijdens de vergadering in Middelburg kwam het ook tot de oprichting van een Tiendverbond, dat adressen bleef zenden, aandrang op taxatie van de tienden die in de eerste plaats de aan de staat behoorden en zich, geheel in de lijn van Sloet, voorstander toonde van de conversie in grondrenten. Het opperde tevens, dat de staat alle tienden voor zijn rekening zou nemen om dan in het vervolg een bedrag als grondbelasting te innen.¹⁴¹ Het gebeurde niet, maar er kwam wel een nieuw wetsvoorstel af, waarin onder andere een bepaling was opgenomen over de afschaffing van alle eerdere verordeningen inzake afkoop van de tienden. Het was vooral bedoeld om een einde te maken aan de discussies over het al dan niet geldig zijn van het keizerlijk decreet uit 1813.

In 1865 kwam wel een wet tot stand die de afkoop van de tienden van de kroondomeinen regelde, maar de algehele wet was opnieuw door de Eerste Kamer afgewezen. Nog twee voorstellen sneuvelden, tot dan eindelijk onder het derde ministerie Thorbecke een wet tot stand kwam, die op 13 april 1872, kort voor de dood van de minister-president, in het Staatsblad kwam. Ook deze wet regelde echter niet alles. Pas in 1907 werden alle tienden bij de zogeheten Tiendwet per 1 januari 1909 opgeheven verklaard.¹⁴² De voormalige tiendgerechtigden kregen van de Staat de gekapitaliseerde waarde van de tienden uitbe-

¹³⁹ LHC-1862, 139.

¹⁴⁰ Volgens Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, noot 66, pagina 85, wordt deze opvatting niet gestaafd door de bewaard gebleven stukken.

¹⁴¹ Samenvatting op basis van Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 86.

¹⁴² Wet van 16 juli 1907, Staatsblad nr. 222.

taald en de fiscus belaste daarop de tiendplichtige gronden met een opslag op de grondbelasting gedurende dertig jaar. Op de Landhuishoudkundige Congressen was aan de hele kwestie al sinds 1897 geen aandacht meer besteed. De afronding ervan, die voor Sloet van zo'n principieel belang was geweest, voltrok zich uiteindelijk in alle beslotenheid.

In de Kamer behaalde Sloet niet zijn grootste successen, althans niet de successen die nog tijdens zijn leven op hem afstraalden. In de grote politiek werd hij weliswaar en gehoord en gezien, niemand kon om hem heen, maar lang niet altijd werd naar hem geluisterd. Anders was dat, wat het laatste betrof, in kringen van de landbouw waar hij groot gezag genoot en concrete resultaten neer kon zetten.

6.5 Techniek, mest, ras en gewas

Tijdens een reisje naar Losser -waar de groeve werd bezichtigd die was ontstaan tijdens het onderzoek naar het vermeende Bentheimer zandsteen- maakte de directie van 'Welvaart' in 1846 van de gelegenheid gebruik om onderweg ook de toestand der landbouw in ogenschouw te nemen. Het oordeel was weinig positief. De uitgestrekte heidevelden tussen Raalte, Rijssen, Markelo en Holten leenden zich uitstekend voor ontginning. In de buurt van Haarle lagen talloze bronnen die honderden bunders heidegrond konden bevloeien en in weiland doen veranderen. Maar het enige wat er gebeurde, was dat de rijweg onder water kwam te staan en dat het water via een bermsloot nutteloos wegliep. Langs de Holterberg, die nog rijkere bronnen bevatte, was het al niet anders. Aan de groenlanden bij Rijssen werd ook niets gedaan. Tussen deze plaats en Den Ham, Ommen en Hardenberg was de toestand eveneens treurig. 'Het was ons een stuitend gezicht de verarmde ingezetenen te Vriezenveen op eene kar met eene magere koe bespannen, de ellendige heischollen naar hunne woningen te zien voeren, te midden van een onontgonnen rijkdom van de uitmuntendste veenen, die millioenen schats bevatten; zulk een toestand, wij mogen het niet ontveinzen, getuigt nog tegen onze natie', aldus het jaarverslag.¹⁴³ Er werd hevig geklaagd over de wateroverlast, maar er gebeurde niets, terwijl het probleem door een kanaal vanaf de Dedemsvaart richting Almelo gemakkelijk te verhinderen was geweest. De kosten zouden volgens schattingen van deskundigen niet meer dan 100.000 gulden bedragen, werd in het jaarverslag luchtig opgemerkt.

Gelukkig vielen over Twente ook positieve zaken te melden, vooral in Oldenzaal. 'Daar verlustigde zich het oog in het aanschouwen van heerlijk weideland door het vloeiingenstelsel gevormd; wij zagen er doeltreffende waterleidingen door takkebossen onder den grond aangelegd; men mestte er met lompen, in de aalt geweekt; men zaaide er op rijen.'¹⁴⁴ Ook de toestand van de vruchtbomen en de cultuur van de *rutabaga* en de *turnips*, koolraap en raapsteel, nieuwe voedergewassen die echter ook door de mens werden geconsumeerd, stemde tot tevredenheid. Tijdens de 'zwarte jaren', die nog zouden duren tot 1850, werd de landbouw namelijk geteisterd door de aardappelziekte. De hiervoor genoemde gewassen, die in Engeland en Schotland al bekend waren, dienden ter vervan-

¹⁴³ JV Welvaart 1846, 32.

¹⁴⁴ Ibidem.

ging van het knolgewas. Ze waren in Overijssel door ‘Welvaart’ in 41 gemeenten geïntroduceerd. Niet overal werden dergelijke nieuwigheden positief ontvangen.¹⁴⁵ Het kon het bestuur en de actieve leden van ‘Welvaart’ echter niet verhinderen zich met hart en ziel in te zetten voor de landbouw in Overijssel.

6.5.1 ‘Met geringe middelen uit te voeren’

Bij verbeteringen en ontwikkelingen in de landbouw hoefde het niet altijd te gaan om grote zaken die de aandacht trokken, werd in 1860 gesteld in het jaarverslag van ‘Welvaart’. De nieuwigheden hoefden ook niet altijd uit het buitenland te komen. Juist verbeteringen die met geringe middelen waren uit te voeren, verdienden waardering. Zo had het de aandacht getrokken dat in Overijssel de distels, een plaag op de groenlanden, alleen maar werden afgemaaid, waarbij de wortels en een deel van de stengels bleven zitten. In Zuid-Holland werd het echter anders aangepakt, want daar werd de disteltrekker gehanteerd, een eenvoudig, maar doeltreffend werktuig. Burgemeester Nicolaas IJzendoorn van Gouda had er zes, in drie soorten, opgestuurd naar ‘Welvaart’.¹⁴⁶ Ze werden bij de smid Buisman tentoongesteld en deze wilde ze voor de prijs van respectievelijk 55, 60 en 70 cent, wel namaken. Het volgende jaar begonnen de modellen ‘de aandacht te trekken’ en werden ze verkocht.

Een ander voorbeeld vormden de Friese botermanden die dankzij bemiddeling van de parlementariër, en in die zin collega van Sloet, J. Dirks uit Leeuwarden in het museum van ‘Welvaart’ terecht kwamen. Daar konden ze worden bezichtigd. Voor de Overijsselse boerinnen, die, zo werd opgemerkt, hun zogeheten ‘ponden boter’ op minder hygiënische wijze en vaak niet afgescheiden van andere producten ter markt brachten, zouden de Friese manden het goede voorbeeld kunnen vormen. Dergelijke materialen werden ook tentoongesteld in het eigen museum van ‘Welvaart’. Er zou worden gewerkt met schaalmodellen, zodat jeugdige schrijnwerkers en timmermansgezellen die in de winter na konden maken. Musea van hogescholen konden daarvoor, net als de hoogleraar Bergsma in Utrecht al had gedaan, materiaal beschikbaar stellen.¹⁴⁷ Maar veel succes hadden ‘de boterkistjes’ niet, zoals hiervoor al werd gememoreerd, want Sloet bleef zitten met een hele partij die hij voor eigen rekening had laten maken.

Tijdens de Landhuishoudkundige Congressen werd eveneens aandacht geschonken aan nieuwe werktuigen. Meestal waren er bij die gelegenheden wel tentoonstellingen te zien, waarover ook recensies verschenen.¹⁴⁸ Een enkele keer

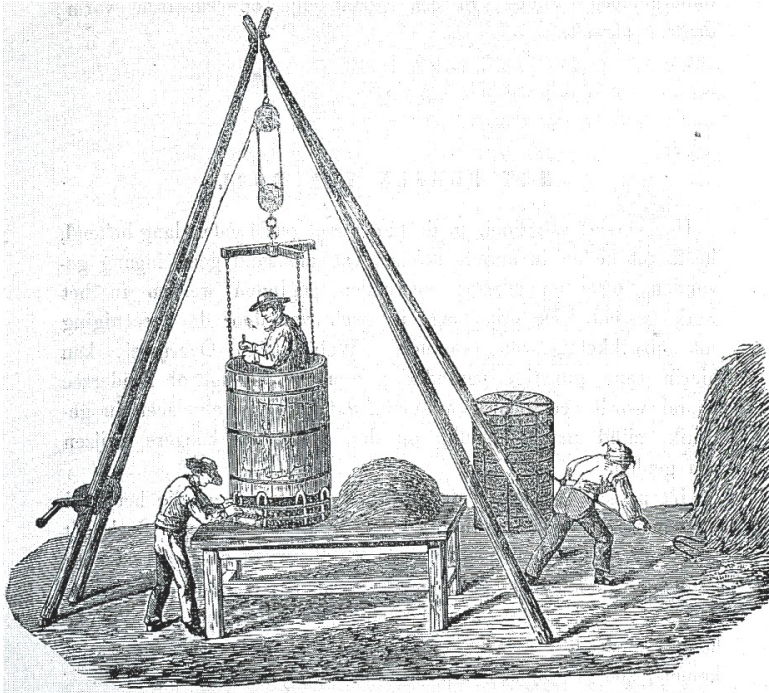
¹⁴⁵ Gelukkig, zo constateerde de directie, had het provinciebestuur wel oog voor de stoffelijke welvaart van Overijssel, zoals ook was gebleken door de aankoop van de Dedemsvaart, een onderzoek naar de toestand van de watergangen in de provincie en het project rond de aanleg van een kanaal van de Dedemsvaart naar Koevorden.

¹⁴⁶ JV Welvaart 1860, 18.

¹⁴⁷ JV Welvaart 1850.

¹⁴⁸ Bij het Congres in Amersfoort bijvoorbeeld was een tentoonstelling van landbouwwerktuigen waarover F.A. Enklaar een recensie schreef. Het bestuur had zich veel moeite getroost om een zo groot mogelijk aantal inzendingen te krijgen. Uit Engeland kwam echter minder dan toegezegd, omdat de vraag daar al dermate groot was, dat fabrikanten er nauwelijks aan konden voldoen. Zo was er geen stoommachine van Fowler aanwezig, hoewel het bestuur had aangeboden alle kosten voor transport, reis en verblijf te vergoeden. Enklaar besprak alles en had daarvoor liefst vijftig pagina’s van het verslag nodig. Er waren 404 inzendingen in de

werd actief geparticipeerd in de introductie van nieuwe landbouwwerktuigen. Baron F.A.S.A. van Ittersum stelde in 1849 bijvoorbeeld een zaaimachine, geschikt voor de rijenteelt, beschikbaar aan een boer in de omgeving van Zwolle.

Het model van een hooipers, die al in 1830 functioneerde in Odessa, diende als inspirerend voorbeeld bij een prijsvraag van 'Welvaart' voor een nieuw ontwerp. (Historisch Centrum Overijssel)

Rond 1855 werden proeven gedaan met een hooipers. Met behulp van dit werktuig drukten twee arbeiders het hooi door middel van een paar hefbomen ineen. Zij konden op die manier vijfhonderd Nederlandse ponden tot één kubieke el samenpersen, waardoor de transportmogelijkheden verbeterden en de waarde van het hooi toenam. De export naar verre buitenlanden werd hierdoor rendabel. Zo werden de paarden van de geallieerden tijdens de Krim-oorlog

volgende 35 rubrieken: 1 Ploegen; 2 Hakploegen (Extirpators); 3 Ondergrond-woelers; 4 Eggen; 5 Mes-eggen of scarificators; 6 Landrollen; 7 Molborden; 8 Weidesleep; 9 Zaaierwerktuigen; 10 Meststrooiers; 11 Marquers of vorentrekkers; 12 Rijenschoffels (cultivators); 13 Aanaardploegen; 14 Maaiwerktuigen; 15 Hooimakers; 16 Paardenharken; 17 Dorswerktuigen; 18 Maisontkorrelaars; 19 Kaf- of wanmolens; 20 Graansorteerders; 21 Boekweitschoners en garstkorters; 22 Stroosnijders; 23 Knol- en wortelsnijders; 24 Wortel- en aardappelwassers; 25 Werktuigen tot het malen, breken en peltten van graan en bonen; 26 Koekbrekers; 27 Toestellen tot het stomen van veevoeder; 28 Stoomwerktuigen; 29 Paardenmolens; 30 Karnen; 31 Boterkneders; 32 Kaaspersen; 33 Dzieronse bijenkasten; 34 Korven; 35 Gereedschap voor bijenteelt. LHC 1860, 322-372.

(1854-1856) gevoed met hooi dat afkomstig was uit de Langstraat in Noord-Brabant.

Maar ook Overijsselse streken profiteerden van deze vinding. Uit Blokzijl, Genemuiden, Hasselt, Kampen, Kuinre en de Mastenbroekerpolder werden rond 1855 jaarlijks tien miljoen pond hooi uitgevoerd. De directie van 'Welvaart' volgde de ontwikkelingen op het gebied van de hooipers op de voet en deed daarvan mededeling aan de leden. Ter gelegenheid van het Landhuishoudkundig Congres van 1858 in Kampen schreef 'Welvaart', samen met de gemeentebesturen van Kampen, Genemuiden en Kuinre, een prijsvraag uit voor verbetering van de hooipers. Het beste ontwerp zou worden beloond met een bedrag van honderdvijftig gulden, maar de initiatiefnemers konden het geld in de knip houden, want er kwamen geen inzendingen binnen. Zij gaven echter niet op. Omdat de prijs als te gering werd beschouwd, ging deze omhoog tot vierhonderd gulden. Dit bedrag werd opgebracht door 'Welvaart' en de gemeenten Kampen en Kuinre, nadat Genemuiden was afgehaakt.¹⁴⁹ Inzendingen kwamen er ook nu niet binnen, maar nog in 1858 nam de fabrikant van ijzerwaren G.J. Wispelweij te Zwolle, lid van 'Welvaart', een hooipers in productie die hij verkocht in Genemuiden, Kampen en Zwolle.¹⁵⁰

Sloet zelf stelde in 1860 voor geheel andere werktuigen, namelijk vervoerbare stoomgemalen, te gaan produceren. Het was één van de weinige gelegenheden, waarbij hij het gebruik van stoom propageerde. De aanleiding kwam uit zijn eigen praktijk als landheer. Hij bezat bij Doesburg een boerenplaats met 'met zeer groote weilanden, die bij hoog water zodanig onder liepen, dat men er wel met een schip over kon zeilen.' Hij had er molens op laten zetten, om het water uit te malen, en dat voorbeeld had navolging gevonden, maar over de soort molens was men het niet eens geworden. 'De een wenschte deze, de ander weder eene andere soort van molentje; dit geschil nu ware op te lossen door een werktuig met stoomvermogen' van twaalf of veertien pk, waarmee de ondergelopen polders in korte tijd van het water konden worden bevrijd.' Het feit dat de molentjes vervoerbaar waren, maakte ze volgens hem ook verhuurbaar, maar de geluiden over dit plan verstomden.¹⁵¹

Natuurlijk kon ook de introductie van een nieuw gewas tot vooruitgang leiden. Vanwege de aardappelziekte werden, zoals hiervoor aangegeven, in 1846 in 41 gemeenten de *rutabaga* en de *turnips* geïntroduceerd, die in Engeland en Schotland als voedergewassen in gebruik waren, maar hier ook dienden als voedsel voor de mens. Sloets vader J.A.J. Sloet tot Oldhuis stelde een partijtje Syrische gerst, afkomstig uit de Voorster kleipolder, ter beschikking aan zestien Sallandse landbouwers. De resultaten waren niet geweldig. De Canadese rogge daarentegen bleek het, zelfs tijdens een slechte zomer, bijzonder goed te doen op de zandgronden en iets minder, maar nog steeds voldoende, op de klei.

Directeur J. van Konijnenburg van de Kolonie van Weldadigheid had aan 'Welvaart' een paar mud van deze rogge beschikbaar gesteld. Ze werden in de

¹⁴⁹ JV Welvaart 1859, 17.

¹⁵⁰ Waarschijnlijk gaat het hier om het Kamper exemplaar dat door Van der Poel wordt genoemd in zijn boek over honderd jaar landbouwmechanisatie, maar door hem wordt gedateerd in 1860. Van der Poel, *Landbouwmechanisatie*, 168.

¹⁵¹ LHC 1860.

herfst van 1860 uitgezet bij landbouwers in Hellendoorn, Wijhe en Zwollerker-spel en later ook in Raalte, waar baron Bentinck tot Schoonheeten, lid van 'Welvaart', met redelijk goed gevolg proeven liet doen.¹⁵² De boeren deden volgens de directie liever proeven met 'betere zaden' dan met nieuwe werktui- gen en daarom werd in 1867 een paar pond zaad van de reuzenspurrie uitgege- ven. Het was een ontdekking van H.C. van Hall, die in 1828 tijdens een voetreis door Friesland tussen Ferwerd en Holwerd deze plant in een akker vlas had ge- zien. Hij had een paar zaadkorrels meegenomen en die uitgezaaid in de Acade- mische plantentuin in Groningen. Het voedergewas, ook gebruikt als groenbe- mester, vond daarna snel toepassing op de zandgronden. 'De Whitingtonsche tarwe werd op gelijke wijze door een Engelschman in eene Zwitsersche valei gevonden', aldus het jaarverslag van 'Welvaart' over 1866 en 1867. Deze feiten werden óók gememoreerd om er nog eens op te wijzen, dat de natuur zelf varië- teiten aanbood, die de mens ten nutte konden zijn. 'Het is de taak van de on- derwijzers der plattelands scholen, om de jeugd met een vorschend oog de na- tuur te leeren opmerken', was de dwingende conclusie.

*Boer van Staphorst met de Botter-benne
naar Meppel ter Markt gaande 1848*

*Goerin van Staphorst en
Rouveen.*

*Met de botterbenne
vanuit Staphorst en
Rouveen naar Meppel
in 1848.
(Collectie auteur)*

De uitgegeven spurrie was terecht gekomen bij boeren in Dalfsen, die er, on- danks het ongunstige najaar, zeer tevreden over waren en er ook in waren ge- slaagd zelf 'belangrijke hoeveelheden nieuw zaad' te winnen. Deze ontwikkeling paste, aldus nog steeds het jaarverslag, helemaal in de trend van de laatste tijd, omdat er in de toekomst niet meer gerekend kon worden op goede graanprijzen. In Overijssel werd immers al graan aangevoerd uit Hongarije, 'met dan waggon zonder overlading'. Men ging zich daarom meer op de bottermakerij toeleggen, terwijl de veestapel -zoals Sloet een kleine tien jaar eerder al had voorspeld- werd uitgebreid en bouwland werd omgezet in weiland. Maar dat was niet vol- doende; het bouwland moest ook worden benut voor de teelt van voedergewas-

¹⁵² JV Welvaart 1860, 19.

sen en bovendien kon het gebeuren, dat het vee in droge jaren in het weiland onvoldoende voedsel vond.

Op dezelfde manier werd de teelt van de *serradella*, een groenbemester die in Brabant en Gelderland opgang maakte, bevorderd. Aan een boer in de buerschap Emmen, nabij Dalfsen, waren in 1868 een paar pond van het zaad van dit voedergras verstrekt en omdat hij het had uitgezaaid op beschaduwde en vochtig land, had de proef bij hem ‘de beste uitkomsten opgeleverd.’ ‘Welvaart’ had hem het jaar daarop in staat gesteld een klein stukje land te pachten om de proef uit te breiden. Het zaad werd onder garst en haver uitgezaaid en na het maaien daarvan had de ondergrond zich bedekt met een vlies *serradella*, die tweemaal gemaaid was. Het motto ‘*leeringen wekken, maar voorbeelden trekken*’ was dus volkomen bewaarheid. Vervolgens werden proeven gedaan met de *bokara* of ‘reuzenklaver’ en de *lucerne* of ‘eeuwige klee’; met minder succes weliswaar, maar de voorbeelden bleven trekken.¹⁵³

De bestuurders van ‘Welvaart’ vonden het ondertussen niet pleiten voor een stad als Zwolle, ‘de hoofdstad van een landbouwend gewest’, dat daar nog geen agentschap was gevestigd van een groothandel in landbouwzaden. Want dan zouden boeren daar zelfstandig en uit eigen beweging zaden kunnen kopen. Het plaatsen van een schriftelijke bestelling ging nog te ver, had de ervaring geleerd. Ten behoeve van de warmoezerij was in 1869 een nog onbekende koolsoort, de stekkool, ingevoerd uit de omgeving van Aken. Ondanks de rupsen, die in één late herfstnacht bijna alle proefplanten hadden opgevreten, zag het er hoopvol uit voor tuinlieden die met deze smakelijke moesgroente, die de vorst kon doorstaan en jaren hield, aan de slag wilden. Zij konden van ‘Welvaart’ desgewenst enige exemplaren krijgen, want de vereniging was graag bereid ‘eene nieuwe kwaliteit stekken uit Aken te ontbieden.’¹⁵⁴

6.5.2 ‘Het oude Germaansche huisdier’

Bijzondere aandacht was er voor het varken, ‘het oude Germaansche huisdier’ dat, aldus Sloet, in afgelegen buurschappen nog deel uitmaakte van het huisgezin en dat zovele mogelijkheden bood. Tijdens het eerste Landhuishoudkundig Congres hield hij een lezing over de teelt der varkens en de verbetering van het varkensras in Overijssel. Elke boer in de landprovincies hield er wel een varken op na, want het kostte weinig onderhoud, zijn mest was waardevol, zelfs de handel in varkenshaar zorgde voor veel omzet en het vlees was betaalbaar voor de kleine man. Toch was Sloet geen voorstander van uitbreiding van het aantal varkens, want ook zij, stelde hij, ‘gehoorzamen aan de wetten der bevolking door Malthus ontdekt: hun getal staat althans in verband met de hoeveelheid aanwezige voedingsmiddelen.’ Het zou daarom dwaas zijn de varkensteelt aan te moedigen, want dit ging weer ten koste van andere vormen van veeteelt. Om te bepalen hoeveel varkens een land aankon, was het alleen maar nodig de in- en uitvoer vrij te laten. ‘De formules, die de natuur aan de hand geeft, zijn eenvoudig, en de volkeren bezuren het erg, dat hun besturen ze voorbij zien.’¹⁵⁵

¹⁵³ JV Welvaart 1866-1867, 4-5.

¹⁵⁴ JV Welvaart 1869-1870, 11-12.

¹⁵⁵ LHC 1846, 33-46.

Ook ten aanzien van de varkens, wilde hij in feite zeggen, werkten de onzichtbare handen.

Bood verhoging van de kwantiteit dus geen soelaas, anders lag het bij de kwaliteit. Aan rasverbetering van paarden, runderen en schapen werd veel gedaan. Het varken kwam daarbij nog niet in beeld. Tot de Engelse ondernemer Thomas Ainsworth, die in de Twentse textielnijverheid ook de snelspoel had geïntroduceerd, omstreeks 1840 uit zijn vaderland een paar varkens van gemengd Chinees en Engels ras naar Overijssel liet komen om die te kruisen met de Overijsselse bastaardrassen. Burgemeester Campbell van Nijverdal, actief lid van 'Welvaart', importeerde rechtstreeks van Java een beer die ook uitstekende nakomelingen opleverde bij Overijsselse bastaarden. Alom op de varkensmarkten in de provincie waren de resultaten van de experimenten te bewonderen. Zelfs in Engeland werden ze, volgens berichten die 'Welvaart' uit Manchester had ontvangen, gewaardeerd. In de omgeving van Wijhe, waar veel slagerijen te vinden waren, werden bijna geen andere varkens dan die van het gemengde ras meer geteeld.

Het was allemaal te danken, maakte Sloet een uitstapje terug in de tijd, aan een Duitser die omstreeks 1760 in deze plaats aan de IJssel was gearriveerd en 'wiens geheel kapitaal bestond in een recept om worst te maken', waarmee hij de grondslag had gelegd voor de welvaart van Wijhe. 'Wij zouden ons minder beklagen, als wij de namen van een dozijn kamergeleerden uit vorige eeuwen misten, maar verheugen ons dubbel als den naam van dezen worstenfabrikant te kunnen opgeven Harm Koeleman, wiens achterkleinzoon, nogmaals een Harm Koeleman, heden in deze plaats het voorouderlijke bedrijf uitoefent.' Wijhe behoorde tot de mooiste en welvarendste dorpen van Overijssel, besloot Sloet zijn verhaal over het nut der varkens. De huizen waren er netjes geveerd, de straten verkeerden er in uitmuntende toestand en waren schoon, de landbouw werd er met zorg gedreven, ook dankzij de zorg van burgemeester Schouten, 'maar de aanleiding en de hefboom (!. C.) van dit alles zit in het recept van Harm Koeleman.'¹⁵⁶

Voor 'Welvaart' hadden deze ontwikkelingen mede de aanleiding gevormd om het varken op de activiteitenlijst te zetten. Ook via de vereniging werden bij boeren beren geplaatst, zoals in 1850 toen er, dankzij bemiddeling van Staring, drie van het Berkshirese ras terecht kwamen in Staphorst, Rouveen en Steenwijkerwold. Gemeenten kregen het advies om dit voorbeeld na te volgen; en de regering om, net als in België, varkens te schenken aan de provincies. Ook in dit verband werd gewezen op het belang van goede verbindingen, want de beren konden vanwege slechte of geheel ontbrekende wegen nog lang niet overal in de provincie worden geplaatst.¹⁵⁷

Een nevenproduct van het varken stond eveneens hoog op de lijst.

6.5.3 Mest, 'de goudmijn van den landbouw'

Altijd was de beschikbaarheid van mest een factor geweest die de landbouw kon maken of breken. In de negentiende eeuw ontstonden er, na de afschaffing

¹⁵⁶ LHC 1846, 44.

¹⁵⁷ JV Welvaart 1850.

van grote schaapskudden als gevolg van de verdeling van de markegronden, nieuwe problemen bij de mestwinning. Boeren waren dus gedwongen op andere manieren aan de benodigde hoeveelheden mest te komen. Zij konden bijvoorbeeld de mestwinning van het rundvee uitbreiden en intensiveren, door het vee langer op stal te houden of meer strooisel toe te voegen.¹⁵⁸ Maar ook buiten de landbouw lagen er oplossingen, zoals in 1846 bleek toen burgemeester C.W.E. Kijmmel van Smilde tijdens het Landhuishoudkundig Congres van dat jaar aandacht vroeg voor de mogelijkheden om stadsmest beter te benutten.

Het kwam er in zijn opvatting vooral op neer, dat deze mest gescheiden moest worden ingezameld; zo, dat de verschillende componenten van het straatvuil 'rotbaar' waren, want dan ontstond er een mestsoort die door geen dierlijke mest, guano of kunstmest te vervangen was. De praktijk in veel steden leerde anders, ook waar het menselijke uitwerpselen betrof, want die kwamen vaak rechtstreeks terecht in de stadsgrachten. 'Behalve het stuitende der onreinheid, het ongezonde voor de inwoners, en den soms onverdragelijken stank in sommige buurten of wijken van vele steden, gaat hierdoor veel nuttig voedsel voor den landbouw verloren', aldus Kijmmel, die ook sprak vanuit zijn eigen ervaring als groot vervener in het Drentse land. Hij kwam dus met een aantal nuttige wenken om beter in de behoefte aan mest, 'de goudmijn van den landbouw', te kunnen voorzien.¹⁵⁹

Kijmmels aanbevelingen pasten geheel in het straatje van Sloet. In zijn tijdschrift wees hij in 1850 nogmaals op de mestproblematiek en de noodzaak van de uitbreiding van de mesthandel, die beide door de toename van het aantal ontginningen en verveningen steeds actueler werden.¹⁶⁰ Tegelijkertijd zag hij daarmee nieuwe mogelijkheden voor 'het vervoerwezen te water en te lande' en voor 'duizende gezinnen van de armoedigste klasse' om een middel van bestaan te vinden.

Letten wij hier toch op Overijssel, dan worden in onze steden jaarlijks duizende tonnen menschenmest in de grachten gestulpt, en in geheel Mastenbroek in de sloten geloosd; de koemest wordt met lagen riet daartusschen gedroogd, en vervolgens als brandstof gebezigd; eene menigte begroeide sloten worden nooit gerooid, welk eene schat van vergane plantaardige deelen zij bevatten; de uitwerpselen van de waterleidingen blijven gewoonlijk op de wallen liggen, tot dat zij in de lucht verteeren; de vette baggeraarde laat men ongeroerd op den bodem van menigvuldige grachten en stille wateren; hoeveel stratendrek laten de karlieden niet in de voorsteden en stegen onzer steden achter; al de dierlijke uitwerpselen op onze straatwegen, ook nadat er drokke veemarkten plaats gegrepen hebben, blijven liggen, of worden door den wegwerker op den berm geharkt; indien nu alle deze verschillende mestspeciën, die

¹⁵⁸ Trompetter en Van Zanden. 'De opheffing', 152.

¹⁵⁹ LHC 1846, 60-64.

¹⁶⁰ TSS-5, 348. In zijn artikel over 'De uitbreiding van onzen mesthandel' sprak hij ook over een eerdere bijdrage in zijn tijdschrift, 'in het eerste deel, derde stuk', maar daarin is een dergelijk onderwerp niet aan de orde. Bovendien verscheen het derde deel pas in 1846, terwijl minister Schimmelpenninck refereert aan 'het derde deel (eerste stuk)' dat volgens hem verscheen in 1845, maar dat in werkelijkheid dateert van 1846. De tekst hierna is mede gebaseerd op het door Sloet in zijn stuk uit 1850 weer geciteerde eerdere artikel uit, al dan niet, 1845.

voor een groot gedeelte naar zee spoelen, met die zorgvuldigheid bijeen vergaderd werden, welk artikel dit verdient, hoevele onzer heidevelden, die soms twee voeten teelaarde hebben, zouden hiermede in bouwland, hoevele onzer lage broekgronden en marschen in weidelanden van de uitmuntendste hoedanigheid veranderd kunnen worden.¹⁶¹

Sloet vond, dat in alle Nederlandse steden het ophalen van de mest vrijgelaten moest worden, als een vorm van nijverheid die alleen de armen toekwam. Zijn principes die het vestigen van een monopolie niet toestonden, liet hij in dit geval dus varen ten gunste van de productiviteit. Landeigenaren en schippers zouden de armen dan wel aansporen om mest te leveren, waardoor als vanzelf een levendige handel ontstond. Minister Schimmelpenninck van binnenlandse zaken had in 1845 in eerdere aanbevelingen van Sloet al aanleiding gezien, om de Commissarissen des Konings te vragen bij plaatselijke besturen en de Commissien van Landbouw de aandacht te vestigen op de mesthandel.¹⁶² Sloet zelf had een reactie gekregen van een ambtenaar uit Rotterdam en van de ondernemer Thoof uit die stad. Het stadsbestuur wilde aanvankelijk een stelsel van riolen en vergaarbakken aan laten leggen, maar zag daar vanwege de kosten toch vanaf. Na overleg met Sloet pakte Thoof de plannen op en legde voor eigen rekening wél een rioolstelsel aan, waardoor hij 'de weldoener van zijne arme stadgenooten geworden is.'¹⁶³

Ook de Amsterdamse medicus Sarphati nam met Sloet contact op, waarna in de hoofdstad in 1848 een maatschappij voor de mesthandel werd opgericht, die zeer succesvol bleek te zijn. De maatschappij had agenten in Den Helder, Haarlem, Zaandam en Kampen en hield vierhonderd man en tachtig paarden aan het werk met het verzamelen van meststoffen. Die werden afgezet in Nederland, onder andere in Drenthe en Overijssel, maar vooral in België. Vanuit andere plaatsen in het land werd ook mest uitgevoerd naar Frankrijk, Duitsland en Engeland. 'Wanneer wij Nederlanders nu eens genoeg landbouw-kennis gehad hadden om zelve die meststoffen te gebruiken, en in de vooronderstelling dat voor *f* 70 daarvan gemiddeld een bunder bemest zoude kunnen worden, dan waren er in 1846', berekende Sloet zuchtend, '8.151 bunders van mest voorzien geweest!'

Toch kwam een groot deel van de mest wel degelijk dichterbij huis terecht. In Zwolle bijvoorbeeld waren de aanbevelingen van Kijmmel overgenomen en werd het inzamelen van straatvuil verpacht, terwijl dit voorheen nog een behoorlijke som geld had gekost. In de voorsteden woonden 'kleine bewoners' die meststoffen verzamelden, om ze te verkopen aan schippers op de Dedemsvaart. Sloet voorzag voor de Amsterdamse maatschappij, die immers een agentschap had in Kampen, goede mogelijkheden als de kanalisatie in Overijssel eenmaal goed op gang was gekomen, want dan zouden de ontginningen als vanzelf toenemen.

¹⁶¹ TSS-5, 349.

¹⁶² Aldus TSS-5, 348, waarin deze mededeling wordt toegeschreven aan een missieve van 13 augustus 1845, no 144, 9de afdeling.

¹⁶³ TSS-5, 351.

Ook wees hij nog eens op het leesboekje voor de mestmakerij en bemesting, waarvoor 'Welvaart' een prijsvraag had uitgeschreven.¹⁶⁴ Deze eenvoudige uitgave moest een opgave bevatten van alle vormen van dierlijke, plantaardige en delfstoffelijke mestsoorten die al in gebruik waren of gebruikt konden worden en van de verschillende wijzen van bevruchting en vruchtbaarmaking van weide- en grasland. Verder diende een goed ingerichte mestvaalt of meststal te worden beschreven, evenals de bewerking die de mest moest ondergaan, en werd van de inzenders ook nog verwacht dat zij aangaven welke mest voor welke gewassen het meest geschikt was en welke variatie daarbij kon worden aangebracht. Het voor scholen bestemde leesboekje moest 'in eenen bevattelijken kindertoon opgesteld, in leeslesjes ingedeeld zijn, en niet meer dan zes vullen druks beslaan.' Geen wonder, dat slechts een enkeling zich waagde aan de samenstelling van een dergelijk didactisch mirakel. Dat het uiteindelijk toch tot de uitgave van het beoogde boekje kwam, zegt iets over de inzet van de auteur, van de bewerker en van de directie van 'Welvaart'.

Er was Sloet dan ook veel aan gelegen de mest, de brandstof voor de landbouw, te kunnen brengen waar ze nodig was. Nieuwe ontwikkelingen hield hij ook op dit gebied nauwkeurig in de gaten. Voor het Congres van Alkmaar bracht hij in 1853 persoonlijk twee kistjes met 'kunstmest' mee, 'bestaande uit eene veenstof, verzadigd met de stikstof en phosphorus houdende bestanddeelen van *Urine*' en ook had hij artikelen bij zich uit een Engels tijdschrift.¹⁶⁵ Geen druppel, geen spat mocht verloren gaan. In 1866 diende hij in Zwolle bij de Gemeenteraad zelfs een voorstel in om de bestaande verordening op de openbare reinheid te wijzigen, in die zin dat kippen voortaan weer op straat mochten lopen. Minder waarschijnlijk is, dat het hem hier ging om het welzijn van de kip. Het voorstel werd met zeven tegen zes stemmen afgewezen.¹⁶⁶

Opvallend genoeg had hij drie jaar eerder in de Raad óók voorgesteld de inzameling van het straatvuil weer in gemeentelijke handen te brengen, omdat dit meer op zou brengen. Het feit dat dit dan ten koste zou gaan van het door hem zo bewierookte vrije ondernemerschap, nam hij blijkbaar op de koop toe. Aan het voorbeeld in Groningen had hij dan ook gezien, hoe hiermee het welzijn van de burger en de welvaart van de stad hand in hand gingen. Zijn voorstel werd echter niet aangenomen. Per 1 april 1863 werd de pacht van de 'asch- en stratendrek' voor een periode van zes jaren gegund aan de Dedemsvaartse ondernemer Arend Berends. Aan het eind van die periode nam de Gemeente Zwolle echter alsnog het reinigen van riolen, straten, pleinen en straatgoten, het ophalen van as, vuilnis en puin en het ruimen van secreten en putten in eigen beheer. Sloet had toen de Zwolse Gemeenteraad al verlaten, maar ook zijn voormalige collega's 'realiseerden zich heel goed dat zij met de vorming van een stedelijke reinigingsdienst ook een economische factor van belang onder hun eigen beheer hadden gebracht.'¹⁶⁷

¹⁶⁴ Zie voor dit onderwerp en voor de aanpak in Zwolle ook: Looper. *Traditie in innovatie*.

¹⁶⁵ LHC 1853, 234. Het tijdschrift was *The Patent Journal and Inventor's Magazine of November 8, 1851*.

¹⁶⁶ HCO. Gedrukte Notulen Gemeenteraad Zwolle, 29 januari 1866. Sloet had eerder al voorgesteld om de verordening op de openbare reinheid van 28 juni 1855 te wijzigen, in die zin, dat kippen weer op straat mochten lopen.

¹⁶⁷ HCO. Gedrukte Notulen Gemeenteraad Zwolle, 31 januari 1863. Looper. *Traditie in innovatie*, 41-42.

6.6 Varianten

In zijn pogingen om het platteland vooruit te brengen, was Sloet niet alleen onophoudelijk alert op verbetering van bestaande technieken, rassen en gewassen, hij zocht ook naar varianten in de land- en tuinbouw, én de visserij, en wees daarbij op het belang van in zijn ogen onderschatte middelen van bestaan. De ‘natuurlijke bestemming’ van de bodem, de mogelijkheden om arbeid in te zetten en de kansen om de handel te bevorderen of op gang te brengen, vormden ook hierbij zijn leidraden. Het betekende niet, dat hij zonder meer elke kans wilde aangrijpen. Tijdens de Landhuishoudkundige Congressen in de jaren 1860-1870 verzette hij zich bijvoorbeeld, gelijk andere ‘mannen met klinkende namen’, zoals Ackersdijck en Von Baumhauer, tegen de opkomst van de suikerbiet. Volgens hem moest Indië de (riet)suiker leveren en was bovendien de Nederlandse beetwortel niet meer dan een slecht surrogaat.¹⁶⁸ Al in 1836 had hij de vrees uitgesproken, dat de beetwortelensuiker het tropische product eenmaal zou kunnen verdringen.¹⁶⁹ Hij zag genoeg alternatieven: te land, te water én in de lucht. Het leidde tot tal van nieuwe activiteiten van, vooral, ‘Welvaart’ en tot een lange reeks van geïnspireerde en inspirerende artikelen en spreekbeurten.

6.6.1 Visserij en visteelt

In een paragraaf over de kleine visserij begon Sloet in zijn ‘Grondtrekken der staathuishoudkunde’ met een lange inleiding over: de walvis. (!) Het was één van die dieren die langzamerhand dienstbaar werden geworden aan de mensheid, ‘hetzij om onzen arbeid te verligten, hetzij om ons voedsel en andere goederen te verschaffen.’ In de Oudheid had men nog nauwelijks enig benul van ‘dit zeedrocht’, maar langzamerhand nam het inzicht in de mogelijkheden ervan toe. De traan werd ontdekt als grondstof voor de zeepziederij, als hulpmiddel bij de leerlooierij; ook de geringste voerman kon haar ‘tot het smeren van het ijzer aan zijn voertuig niet ontberen’. Van het balein werden ‘zonne- en regenschermen, gordels, draagbanden, dozen, rottingen, kunstbloemen’ en nog veel meer gemaakt; de grote omzet op de wereldmarkt aan spermaceti bewees het nut van deze grondstof. Meer nog dan de Europeanen hadden echter de Japanners de walvis tot en met het bot ontleed, zoals Sloet met smaak citeerde uit een eeuwenoud boek van de Duitser Engelbert Kaempfer over de geschiedenis van Japan.

Van al de verscheidene soorten van walvissen wordt niets als nutteloos weggeworpen dan alleenlijk de groote schouderbeenderen. De huid, die in de meeste soorten zwart is, het vleesch, dat rood is, en naar het rundvleesch gelijk, de darmen, welke om hunnen uitnemende lengte genoemd worden Fiakfiro, dat is honderd vademen lang, en al de ingewanden worden gegeten, ingezult, gekookt, gebraden of gefruut. Het vet wordt gekookt tot traan, en het bezinksel zelfs van de tweede kooking gegeten. De beenderen, die als kraakbeenig zijn, worden versch zijnde gekookt en gegeten of afgeschraapt; gezuiverd, en gedroogd, om in den keuken te gebruiken. Uit de zenuwachtige en peesachtige deelen, zoo witte als geele, maken zij touwen en koor-

¹⁶⁸ De Jonge. *Industrialisatie*, 42, die zich baseert op *De Economist*, 1874, 881.

¹⁶⁹ Sloet. ‘Handel in Overijsel’, 61-62.

den, voornamelijk tot hun katoenfabrieken, gelijk mede voor hun muzikinstrumenten. De karwei of het ingewand zelf wordt niet weggegooid, maar tot eenig gebruik in de keuken bewaard. Verscheidene kleinigheden worden gemaakt van de kabebeen, de vinnen en andere beenen, dewelke van een veel vaster stof zijn; inzonderheid hunnen fijne schaaltes, om goud en zilver daarmede te wegen, worden hiervan gemaakt en hebben hieraan hunnen naam ontleend.¹⁷⁰

Ook hier was weer de moraal van zijn verhaal dat armoede te vermijden was indien de mens maar zocht naar de ultieme mogelijkheden om zich een bestaan te verwerven. 'De toenemende behoefte der op elkander gedrongen menschenmassa's' zou daar als vanzelf toe leiden. 'Zoo worden wij ook hier, als wij ons al te zeer over der volkeren toekomstig lot bekommeren, op eene herstellende hand gewezen, op eene orde in het stoffelijke als het zedelijke gebied.'¹⁷¹ Als ware de walvis ontleed door 'tweemaal een onzichtbare hand'. Maar ook aan Indië dacht hij, want daar had men de walvissen voor het uitzoeken. Hij wilde de vangst van deze zoogdieren daarom koppelen aan de kolonisatie van verschillende punten in de Indische archipel en de oprichting van een nieuwe of de uitbreiding van een bestaande maatschappij voor de walvisvangst.

Met dergelijke bespiegelingen hield Sloet de lezers, zwevend door de tijd en zwerfend over alle wereldzeeën, tien pagina's lang bezig. Ten slotte kwam hij uit bij de conclusie dat er ook voor de haringvissers in Overijssel kansen lagen. 'Waarom zouden er uit Zwolle, dat met alle krachtinspanning de uitmondning van zijn vaarwater naar zee verbetert', schreef hij in 1846, toen net de concessie voor de verbetering van het Zwolse Diep was afgekomen, 'waarom uit Kampen, dat thans reeds eene goede uitmondning bezit, geene haringbuizen, of schepen ter kabeljauwvangst naar Labrador kunnen uitloopen?'¹⁷²

De visserij in de ruimste zin, met bijvoorbeeld ook de oesterteelt, bleef hem bezighouden.¹⁷³ Toen in 1857 in de Kamer werd gesproken over een 'College voor de zeevisserij', stelde hij voor dit ook te laten fungeren voor de rivieren en binnenwateren. Ook voor Nederland dacht hij aan de *piscicultura*, de kunstmatige visteelt, vooral van zalm, die in Engeland en Frankrijk succes had. Verder wilde hij 'een bekwaam naturalist' aan het College toevoegen, om ook in de wetenschappelijke kant van het werk te kunnen voorzien. Er moest onderzoek worden gedaan naar nieuwe vismethoden, viswerktuigen en afzetmogelijkheden in het buitenland. De jeugd in de vissersdorpen moest al tijdens de schooljaren een opleiding krijgen die was gericht op het toekomstig beroep en ondernemingszin. Regering en Kamer dienden jaarlijks een statistisch verslag van de visserij te ontvangen.

Het voorbeeld van de Fransen, die overal ter wereld onderzoek lieten doen naar nuttige en opvallende zaken, sprak hem aan en hij noemde daarbij het voorbeeld van het kamerlid Westerhoff uit Warffum over de zeevisserij, die in het Frans was vertaald. Tot slot vroeg Sloet zich af, waarom Overijssel ondanks

¹⁷⁰ TSS-3, 129-130, ontleend aan Engelbert Kaempfer (1651-1716). *De beschrijving en geschiedenis van Japan*, 96.

¹⁷¹ TSS-3, 130.

¹⁷² TSS-3, 137.

¹⁷³ HTK 6 december 1859. Voor deze tak van nijverheid wilde hij een subsidie van 1 000 gulden verstrekken om nieuwe oesterbanken op de Zuiderzee en de Noordzee te doen ontstaan.

zijn bloeiende zeevisserij ‘aan de Kuinre, te Blokzijl, Vollenhoven, Genemuiden, Kampen en Schokland’ en de uitstekende mogelijkheden voor de vishandel met de Rijnstrekken, Hannover en Westfalen niet vertegenwoordigd was in het beoogde College. De minister van binnenlandse zaken, het was inmiddels Van Rappard, verzekerde hem echter dat de belangen van Overijssel niet verontachtzaam zouden worden.¹⁷⁴

Sloet wilde daar blijkbaar niet op wachten. Hij kwam zelf tot daden om de vissers en de visserij nieuwe vangsten te bieden. Maar eerst waren er nog de woorden. In 1859 schreef hij in het *Algemeen Handelsblad* een artikel over de kunstmatige visteelt.¹⁷⁵ Het leidde tot het voorstel van een Amsterdamse advocaat om met dat doel een maatschappij op te richten, maar Sloet vond een meer directe weg: via Artis. Met directeur G.F. Westerman van dit ‘zoölogisch genootschap’ dat er volgens het jaarverslag van ‘Welvaart’ meer en meer op gericht was ‘om nuttig naar buiten te werken’, onderhield Sloet intensieve contacten. Ze leidden ertoe dat Artis op 18 april 1862 ongeveer 5.000 jonge Rijnzalmen en St. Jacobszalmen naar Zwolle stuurde, die –in aanwezigheid van een provinciaal gedeputeerde en de burgemeesters van Zwolle, Zwollerkerspel en Hattem, vissers en andere belangstellenden– bij het Katerveer werden uitgezet in de IJssel.¹⁷⁶ Ze waren gekweekt onder toezicht van ‘den vader der kunstmatige vischteelt in Nederland’, M.J. de Bont.¹⁷⁷ De geschiedenis had geleerd dat er vroeger in de Overijsselse wateren veel zalm voorkwam en de combinatie van de voedselrijkdom van de IJssel en de nabijheid van de Zuiderzee, waar de vis bij de zandbanken in het oostelijk deel goed kon paaien, leek ook nu prima kansen te bieden. Wat ook de uitkomsten zouden zijn, aldus het jaarverslag, dergelijke proeven mochten niet achterwege blijven.

Al spoedig werden goed gegroeide zalmpjes gevangen die door de vissers voorlopig, zo was althans de opzet, werden teruggezet om door te kunnen groeien. Het volgende jaar werden 6.200 zalmen van verschillende soort gepoot in het Zwarte Water en opnieuw bij het Katerveer. In Zwartsluis werd door het Gemeentebestuur ‘een regt feestelijk aanzien aan de pooting gegeven.’¹⁷⁸ De directie van ‘Welvaart’ zocht ook contact met het centrum van de kunstmatige visteelt in het Franse Hüningen, van waaruit de tot rijpheid gebrachte viskuit werd geëxporteerd. Sloet ging op bezoek bij de directeur van dit bedrijf in Straatsburg en de secretaris bezocht het bedrijf op de grens met Zwitserland. Het resultaat was, dat er het volgend jaar 50.000 eieren van de *fera*, een op de houting gelijkende vissoort, konden worden gepoot in de IJssel. In 1864 waren er in totaal al ruim 22.000 zalmen gepoot, tot vreugde van de vissers. In de Vecht bij Dalfsen werd een zalmforel van zes pond gevangen, hetgeen heel uitzonderlijk heette te zijn. Als dank voor hun inspanningen werden de heren Westerman en

¹⁷⁴ HTK 24 november 1857.

¹⁷⁵ *Algemeen Handelsblad* 2 februari 1859. Informatie ontleend aan: HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 23.

¹⁷⁶ JV Welvaart 1862 en 1871-1872.

¹⁷⁷ Hoezeer de samenwerking door Sloet werd gewaardeerd, bleek, toen, dankzij de bemiddeling van zijn broer Ludolf, die in 1861 Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië was geworden, Artis werd verrast met een Aziatische olifant.

¹⁷⁸ De poting vond plaats op 23 april 1863. Het ging om 1 400 Rijnzalmen in Zwartsluis, 3.000 Rijnzalmen, 1.000 *ombre chevalier* en 800 zalmforellen bij het Katerveer in Zwolle. De beide laatste zalmsoorten waren afkomstig uit Zwitserland.

De Bont, die belangeloos doorgingen met hun werk voor ‘Welvaart’, benoemd tot erelid.¹⁷⁹

De zalmvisserij bleef goed verlopen, want in het Zwarte Water, het Zwolse Diep, de Vecht en in de IJssel bij Kampen, Deventer en Hattem en zelfs in andere Gelderse IJsselsteden als Zutphen en Doesburg werd de vis gevangen. Sloet en de zijnen hoopten grotere pootvissen te krijgen, want de zeer kleine werden opgevreten door de talrijke stekelbaarsjes, ‘eenen geduchten vijand’. Een groot probleem was wel de overbevissing, evenals het feit dat de vissers, ondanks de afspraken, te kleine exemplaren meestal niet terugzetten. Bovendien werd de kuit vernield bij het schoonmaken van de sloten en ook door de stoomboten die met hun golfslag de kuit op de oever wierpen. ‘De kuit moet daarom, evenals te Hünningen, worden ingezameld en wederom in manden te water gelaten, om daarin uit te komen, waarna men den vischjes onmiddellijk de vrijheid kan geven. Op die wijze wordt de kuit tevens voor de aal, watervogels en insecten bewaard’, aldus Sloet, die in dit geval de onzichtbare handen der natuur dus graag een mensenhandje wilde helpen. ‘Aan de oprigting van een établissement van kunstmatige vischteelt is wel niet te denken’, stelde hij vast, maar een oplossing had hij ook. De vijvers van het Nieuwe of Engelse Werk, een voormalig verdedigingswerk, stonden in verbinding met de stadsgrachten en konden prima dienen voor de kunstmatige visteelt.¹⁸⁰

Het ontbrak de directie van ‘Welvaart’ aan tijd, schreef Sloet in 1868, en dus hoopte hij dat een der leden een afdeling voor de visserij zou oprichten, ‘tevens met het doel, om onze visscherij meer statistisch te behandelen en de natuurlijke geschiedenis der visschen meer algemeen te maken.’ Het zou er niet van komen. Wel ging het uitzetten van pootvis door. In 1869 werden weer 20.000 potelingen uitgezet bij het Katerveer. Op de reis vanuit Amsterdam was er geen enkele doodgegaan, want ze werden met zorg in blikken bussen, die rondom met ijs waren ingepakt, vervoerd. Voor de riviervissers was het al met al een aantrekkelijke zaak, want de zalm deed omstreeks 1870 ongeveer vijf gulden het Nederlands pond. Zij kregen het advies om te kleine exemplaren terug te zetten en het op rustige plaatsen te proberen met de vangst. Voor de Kampenaren waren dat bijvoorbeeld het Ganzediep en de Goot. De vissen bleken namelijk deze kortere en stillere wegen naar de Zuiderzee te verkiezen boven de Ketel, een andere uitmonding van de IJssel. De hoop bestond, dat de zalm zich uiteindelijk op natuurlijke wijze voort zou planten, in kleine en rustige zijstroompjes langs de Overijsselse en Gelderse wateren en zelfs, via het Meppeler Diep, in Drenthe.¹⁸¹

‘De beplanting van de rivier den IJssel met zalm kan men voor voldongen houden’, meldde het jaarverslag van 1875 opgewekt. ‘In de twee laatste jaren zijn op alle punten, waar gevischt wordt, zalmen van aanzienlijke grootte gevangen, wat voor sommige arme visschers eene bijzondere rijke buit opgeleverd heeft. Het getal is te groot, en de plaatsen van vangst te veel, om daarvan voor het vervolg juiste opgaven te verstrekken.’¹⁸² Vanuit Artis zou het poten van

¹⁷⁹ JV Welvaart 1864.

¹⁸⁰ JV Welvaart.

¹⁸¹ Via dit water was waarschijnlijk ook de zalm ‘van beduidende grootte’ gekomen, die in een sloot in Drente was gevangen, aldus het jaarverslag over 1869-1870.

¹⁸² JV Welvaart 1875.

zalmpjes op de IJssel worden voortgezet. ‘Welvaart’ zelf ging door op de Vecht en zou proeven gaan doen met een eenvoudig vierkanten kistje van ijzergaas, met daarin waterplanten vol kuit, waarop de hom van rijpe vissen werd uitgedrukt. De pachter van de visserij in De Koekoek, een binnenmeer van de Mastenbroekerpolder, had hiermee proeven gedaan. Sloet was er enthousiast over en had contact gezocht met de betreffende visser. Hij zag mogelijkheden voor snoek, karper, blei, zeelt, voorn en meun en later ook de elft, waarmee dan de Vecht bevolkt kon worden. Wanneer de proef mocht lukken, keek hij als gebruikelijk vol verwachting vooruit, ‘dan zoude deze kwekerij tevens tot eene leerschool van kunstmatige vischteelt voor Nederland kunnen worden. Wij hopen haar daartoe eenmaal te verheffen.’¹⁸³

Mensenhand noch natuur wist echter te bereiken, dat de zalm zich blijvend in de Overijsselse wateren ging vestigen en ook de modelkwekerij in De Koekoek kwam er niet. Desondanks hadden de pogingen van ‘Welvaart’ laten zien, welke mogelijkheden ter verbetering van het bestaan er lagen en het inkomen van een enkele visser was, zij het voor korte tijd, omhoog gebracht.¹⁸⁴

6.6.2 Tuinbouw en fruitteelt

In 1855 schreef Sloet in zijn tijdschrift een artikel over 'Boomkwekerijen bij de scholen ten platten lande'.¹⁸⁵ In Gelderland, constateerde hij, waren bij bijna ieder daglonershuisje wel een paar vruchtbomen te vinden, terwijl dat in Twente nauwelijks het geval was. Als eerste reden daarvoor noemde hij de vroegere afwezigheid van straatwegen, waardoor het ooft niet vervoerd kon worden. Bovendien hadden de doopsgezinden, ‘de eerste beschavers van Twente, die het comfortabele, het stoffelijk levensgenot met eenvoudigheid van zeden en spaarzaamheid vereenigden’, er in de steden hun eigen tuinen met vruchtbomen. ‘Het ontbrak dus ook aan locale verbruikers.’¹⁸⁶ De groei en bloei van de bevolking in Twente hadden echter ook de behoefte aan meer en beter fruit doen ontstaan.

Tijdens zijn burgemeesterschap in Hengelo had Sloet gezien hoe de onderwijzer Nunnink bij zijn school in de buurschap Beckum korrels was gaan zaaien, waaruit in de loop der tijd al meer dan tweeduizend appel- en perenbomen waren gegroeid om te worden verkocht. In de kwekerij werden ook walnoten, pruimen en perziken geteeld. Bovendien hadden de meeste boerenzoons in Beckum geleerd hun eigen wildstammen te enten. Toen er in 1837 in Hengelo een nieuwe dorpsschool werd gebouwd en de onderwijzer Van Benthem vroeg om een stuk grond voor de aanleg van een kweektuin, werd hem dat door het Gemeentebestuur, in casu Sloet, dan ook ‘gretig’ toegestaan. Bijna twintig jaar later was er een echte kwekerij ontstaan, waaruit stammetjes voor dertig cent per stuk werden verkocht. Vooral de schooljeugd hield zich volgens Sloet graag bezig met het veredelen. In 1834 had het Gemeentebestuur ook al een kwekerij

¹⁸³ JV Welvaart 1875.

¹⁸⁴ JV Welvaart 1871-1872. Toen de IJssel als viswater werd verpacht door het Rijk, constateerde Sloet dat dit voor de kleine vissers uit de streek niet te betalen was. Nieuwkomers namen de zaak over en dat was mogelijk de oorzaak van het feit, dat ‘Welvaart’ stopte met het poten van vis.

¹⁸⁵ TSS-11, 417-421.

¹⁸⁶ TSS-11, 416.

voor Canadese populieren en eiken aangelegd en daaruit werden nog jaarlijks, kon hij in 1855 melden, de bermten langs de gemeentewegen beplant.

De Hengelose initiatieven vonden navolging in andere Twentse plaatsen – Delden, Haaksbergen, Lonneker, Weerselo- vooral dankzij verschillende dorps- onderwijzers en onder aanmoediging van de schoolopziener in dit gebied. Deze kwekerijen hadden ook de onderlinge band tussen de onderwijzers verstevigd en bovendien hun invloed op de boerenstand vergroot. Ook menig hutbewoner stuurde zijn kinderen ‘te liever naar school in het vooruitzicht, om ook eenige vruchtboompjes van den onderwijzer te ontvangen.’¹⁸⁷ De lust om te planten was bij de boerenstand, mede door een dergelijke premie, sterk toegenomen en de vruchten werden al in Almelo en Enschede naar de markt gebracht. In Hengelo kwamen opkopers naar de boerenerven, net zoals dat in Gelderland gebeurde. Nederland, beklemtoonde de schoolopziener Sloet niet ten onrechte, zou van zijn onderwijzers in materieel en zedelijk opzicht veel beter profijt kunnen trekken, als ze maar meer werden gewaardeerd.

Den onderwijzer, na het grootste gedeelte van den dag zijne schoone, maar geest vermoeijende taak in de school vervuld te hebben, daar in den laten lentevondstond het eenzame heidepad te zien bewandelen, om op het afgelegen erve den boerenknaap zijne wildstammen te leeren griffelen, en zoo mede te werken tot de welvaart van een toekomstig geslacht, zonder eenig vooruitzicht op dankbaarheid, met het bewustzijn, dat niemand hem gadeslaat, hoe steekt dit af bij die ongeregelde jagt op valsche glorie, bij dat togtig hunkeren naar ijdele titels en rangen (...) wat men in de hoogere sfeeren der maatschappij tot walgens toe waarneemt!¹⁸⁸

Sloet vroeg zich in 1855 ook af, of er in de nieuwe Onderwijswet, die aanstaande was, geen bepaling moest worden opgenomen over de aanleg van kweektuinen bij scholen ‘voor die streken, waar dit zoo heilzaam wezen kon.’¹⁸⁹

Hoe de verspreiding van de fruitteelt kon worden bevorderd, had ‘Welvaart’ al meer dan tien jaar lang laten zien. In de herfst van 1843 waren er op initiatief van de vereniging door ervaren tuinlieden 3.000 vruchtbomen geplant, waarvan er 1.150 gratis waren uitgereikt aan arme hutbewoners. De resultaten in Ambt Vollenhove, Hellendoorn, Hengelo, Markelo en Zwollerkerispel waren zeer hoopgevend en verschillende gemeenten toonden belangstelling voor dit project. De handelingsvoorschriften van ‘Welvaart’ werden als lesmateriaal op scholen verspreid. ‘Wij leven in een tijd van industriële wonderen’, aldus het jaarverslag, waarin vervolgens werd geopperd dat de producten van deze vruchtbomen over enkele jaren via het spoor naar Noord-Duitsland of Moskou getransporteerd zouden worden. Of zelfs -in gedroogde vorm danwel als appel- en perenwijn- met Overijsselse West-Indiëvaarders naar andere werelddelen.

Het voorbeeld van de Engelse cider die via de markten van Londen en Bristol naar West-Indië werd vervoerd, liet zien dat het kon.¹⁹⁰ Aan ‘Welvaart’ zou het niet liggen, want, zoals hiervoor reeds werd aangetoond, ook de bevordering

¹⁸⁷ TSS-11, 419.

¹⁸⁸ TSS-11, 420.

¹⁸⁹ TSS-11, 421.

¹⁹⁰ JV Welvaart 1844.

van het vervoer te water en te land behoorde tot de doelstellingen van de vereniging. De koloniën werden daarbij niet vergeten. Maar ook zonder deze perspectieven was er voldoende reden om de vruchtbomen op de agenda te houden. In 1846 waren er al 7.017 uitgegeven, waarvan 1.956 gratis.¹⁹¹ De belangstelling bleef groot. ‘Het hangt toch van eenen krachtigen wil en volharding af, om binnen een menschen leeftijd Overijssel tot de meest ooftrijke provincie van ons Vaderland te verheffen, zonder dat aan eenige andere cultuur daardoor na-deel behoeft toegebracht te worden’, werd in het jaarverslag over 1847 gesteld.¹⁹²

Sterk gestegen drukkosten voor de bekendmakingen, de omslachtige administratie en moeilijkheden rond het vervoer van de stammetjes dwongen het bestuur echter tot beperkingen. Naast de gratis stammetjes werden daarom tegen betaling alleen nog partijen van vijftig stuks en meer ten verkoop aangeboden. Hoe groot de belangstelling was, bleek in Dedemsvaart waar in 1849 door het actieve lid Höfelt ‘bij kerkespraak’, vanaf de kansel dus, nieuwe uitdelingen werden aangekondigd. Alleen kleine ontginners die een bewijs van goed gedrag en van de eigendom van een stuk grond konden overleggen, kwamen in aanmerking, maar hun aantal was zo groot, ‘dat velen onbevredigd weggezonden moesten worden.’

De ervaring had ondertussen geleerd dat de bomen het in afgeveende gronden bijzonder goed deden. Het voorbeeld werkte inspirerend, want hoewel door ‘Welvaart’ al duizenden gratis boompjes waren verstrekt, trok ook de verkoop aan particulieren aan. In 1853 waren in totaal al 12.000 stuks uitgedeeld. Voor de export, zo luidde het dringende advies, was kwaliteit nodig. De appels moesten worden gedroogd en niet gewoon bij de bakker in de oven gegooid, waardoor ze ‘zoo hard als zoolleer’ werden of half verbrandden. Voor de Amerikaanse en Duitse markt waren ze dan niet meer geschikt.¹⁹³ In 1854 waren weer 425 gratis appelbomen uitgedeeld aan ‘behoefte, doch eigen geërfde bewoners van het platteland’ in diverse gemeenten en buurschappen, terwijl de berichten over eerder voorziene plaatsen gunstig waren. Oude en nieuwe bezitters van vruchtbomen kregen de aansporing zich te gaan richten op de uitvoer naar het buitenland, zoals dat reeds gebeurde op de Betuwe, in Utrecht en in Noord- en Zuid-Holland. Er lagen grote mogelijkheden, zeker in de richting van ‘het alverslindende Albion’.¹⁹⁴

Voortdurend werden nieuwe plaatsen toegevoegd aan het rijtje van uitdelingen. In 1856 waren er in totaal bijna 14.000 appel- en perenbomen uitgegeven. Nadien werd de uitgifte op relatief bescheiden schaal voortgezet en konden kandidaten per plaats nog slechts 25 stammetjes in ontvangst nemen uit handen van een burgemeester, een hoofdonderwijzer, een brugwachter of andere centrale figuren. De verdeling van de Rozegaardermarke bij Dalfsen leidde tot de nodige ontginningen en de bouw van vele kleine woningen voor landbouwers en dat bracht met zich mee, dat er in verhouding veel vruchtbomen werden uitgedeeld in het gehucht Ankum. Tegelijkertijd werden hier enkele nieuw variëteiten, de winterjan en de winterkleipeer, uitgeprobeerd. Ze bleken het later goed te doen

¹⁹¹ JV Welvaart 1846.

¹⁹² JV Welvaart 1847, 20.

¹⁹³ JV Welvaart 1853, 11.

¹⁹⁴ JV Welvaart 1854, 10.

op de schrale zandgronden en waren daarom veelgevraagd.¹⁹⁵ Bovendien werd extra aandacht besteed aan het poten, omdat de aanplant op enkele plaatsen was mislukt.¹⁹⁶

Tabel 6.3 Overzicht van Overijsselse plaatsen met jaren in de periode 1843 – 1869 waarin door ‘Welvaart’ fruitbomen werden uitgedeeld. (Niet van alle plaatsen zijn de jaren bekend; van enkele plaatsen ontbreken de jaren geheel.)

Plaats	Jaren				
Ambt Vollenhove	1843				
Ankum				1858	1859
Avereest				1858	
Dalfsen		1854		1856	1857
Dalmsholte				1857	1858
Dedemsvaart	1849	1854	1855		
Genemuiden		1854	1855		
Grafhorst		1854	1855		
Hardenberg					1859
Hattem (Gld)					
Heino			1855	1856	
Hellendoorn	1843	1854	1855	1857	1859
Hengelo	1843				
Herxen		1854			
Hessum					1869
Goor		1854			
Lenthe			1855		
Lutten					1859
Markelo	1843	1854	1855		
Nieuwleusen			1855	1856	
Oldenzaal				1857	1859
Ommen				1856	1858
Oudleusen			1855	1856	1857
Raalte			1855		1869
Vollenhove					
Westenholte			1855		
Zalk					
Zwolle			1855		
Zwollerkerspel	1843				1869 ¹⁹⁷

Bron: jaarverslagen ‘Welvaart’.

Ook de productie van aalbessen werd aanbevolen, omdat in Holland was gebleken dat export naar Engeland rendabel was. Het ondernemende lid J. Klaasens uit Steenwijk liet 3.100 bessen- en nog eens tweehonderd frambozenstruiken aanplanten en nam ook een proef met twee pond augurkenzaad.¹⁹⁸ Ook bij de verspreiding van de *Cucumis sativus* was ‘Welvaart’ actief.

¹⁹⁵ JV Welvaart 1862.

¹⁹⁶ JV Welvaart 1860.

¹⁹⁷ ‘Onder de boerschap Hessum’ en in Raalte werden zestig stuks uitgedeeld. In Zwollerkerspel 150, onder toezicht en op advies van mevrouw Van der Ketten, geboren baronesse Von Martels, burgemeester mr. Vos de Wael en baron Van Haersolte van Haerst.

¹⁹⁸ JV Welvaart 1855. Op het Nederlandsch Mettray werd ook een bessengaarde aangelegd.

Armbesturen konden, zoals hiervoor beschreven, gratis augurkenzaad krijgen, maar van dat aanbod werd geen gebruik gemaakt. ‘Dit moet echter geene verwondering wekken’, werd in het jaarverslag over 1855 ietwat zurig opgemerkt, ‘want al wat nieuw is, zelfs wanneer het proefondervindelijk goed en voordelig is, vindt hier te lande slechts zeer langzaam zijnen weg.’ Toch werd er niet aan getwijfeld dat ook in de Overijsselse lage veenstreken en daarmee verwante gronden ‘grootte welvaart’ zou kunnen gaan heersen door dergelijke nieuwe gewassen te introduceren in de warmoezerij.¹⁹⁹ ‘Hoeveel verscheidenheid heeft de wijze Voorzienigheid niet ook daarin aangewezen, zoodat men voor elke grondsoort zijne eigenaardige, meest voortbrengende vruchten vinden kan, zoo men slechts zoeken wil?’ klonk ook hier de echo van de *Katechismus der Natuur*.²⁰⁰

Tijdens het Landhuishoudkundig Congres in 1854 toonde Sloet, samen met de geleerde Ackersdijck die blijkbaar óók de praktijk van de keuken niet schuwde, aan de aanwezigen een potje appelsiroop of -gelei. Deze stroop zou, naar Limburgs voorbeeld, boter kunnen vervangen. Sloet wees ook op het land van Cuijck waar ‘de boeren uit wortelen gezonde en smakelijke siroop maakten.’ Hij hoopte dat dit ook in de noordelijke provincies zou gaan gebeuren en publiceerde daarom een recept in zijn tijdschrift. ‘Wij hopen’, excuseerde hij zich bij die gelegenheid, ‘dat deze kleine bijdrage tot de volksvoeding niet ongepast zal worden geacht in een tijdschrift, aan de statistiek gewijd, en waarin wij ons tot doel stellen om het volksleven in zijne kleine bijzonderheden te doen kennen.’²⁰¹ Een jaar later, tijdens het Congres in ’s-Hertogenbosch bracht Sloet naar voren, dat er ook in een provincie als Noord Brabant volop mogelijkheden lagen voor houders van vruchtbomen. Hij had die provincie nader leren kennen tijdens zijn deelname aan de Tiendaagse Veldtocht van 1831 en vernomen dat er in de afgelegen buurten bijna geen vruchtbomen te vinden waren, hetgeen werd geweten aan de slechte middelen van vervoer. Een kwart eeuw later bezat deze provincie echter uitstekende verbindingen met Antwerpen en met Rotterdam en dat was volgens hem reden genoeg om de teelt van ooft te bevorderen.

Behalve voor deze provincie en voor Overijssel, zag hij ook goede mogelijkheden in Drenthe en in Gelderland.²⁰² Aan het Congres vroeg hij daarom de wens uit te spreken dat bij plattelandsscholen kwekerijen van ooftbomen zouden worden aangelegd en hij hoopte dat de minister van binnenlandse zaken daarin aanleiding zou zien een bepaling dienaangaande in de nieuwe Onderwijswet op te nemen. Het voorbeeld was al te vinden in Duitsland en die had in Westfalen

¹⁹⁹ JV Welvaart 1855, 14.

²⁰⁰ JV Welvaart 1854, 10.

²⁰¹ TSS-9, 426-428. Het recept uit het land van Cuijck: ‘Men wasch de wortelen, en ontdoet hen van de loofkruinen; zij worden fijn gestooten, of gekneusd, en in een pot of ketel gekookt met zuiver water, dan in een sterke pers uitgedrukt, en het sap laat men zoolang koken, tot dat het zijne dikte als siroop heeft. In het algemeen berekent men, dat men van de 500 Ned.pd. wortelen 30 tot 35 Ned.pd. siroop bekomt. Men bezigt tot dit voortbrengsel zowel witte als gele wortelen; terwijl de gele eene grootere hoeveelheid siroop uitleveren, is de siroop van witte wortelen helderder. Meestal vervaardigt men haar in de maanden November, December, Januarij en in het begin van Februarij. Later beschouwt men de voortbrenging als minder voordeelig.’

²⁰² Het voorbeeld van ‘Welvaart’ vond onder andere navolging in Gelderland, waar de afdeling Over-Veluwe van de Geldersche Maatschappij van landbouw vruchtbomen uitdeelde aan onderwijzers op het platteland. LHC 1860, 169.

geleid tot een landschap dat was overdekt met vruchtbomen. Sloet wilde niet rechtstreeks aan de regering vragen om de teelt van fruitbomen te bevorderen, omdat het dan zou lijken ‘alsof het Congres zou willen mede-regeren.’²⁰³ Zijn voorstel werd aangenomen.

‘Welvaart’ ging door met het uitdelen van vruchtbomen. Volgens een opgave van Sloet tijdens het Congres in Leeuwarden waren er in 1863 ‘reeds 25 à 26 duizend stuks uitgedeeld, en wel om niet, aan kleine boeren en arbeiders.’²⁰⁴ Gezien andere berichten over beperking van het aantal uit te delen stammetjes lijkt die opgave aan de ruime kant, maar omwille van het goede beeld keek Sloet blijkaar niet op een extra appel of peer.

6.6.3 ‘Het gevleugeld vee’

Tijdens een discussie op het Landhuishoudkundig Congres over de bijenteelt wees Sloet op de economische potentie van de was- en honingproductie. ‘Wij hebben ook stapels gevleugeld vee’, introduceerde hij in 1848 de imkerij als een tak van veeteelt, ‘dat in millioenen over onze akkerlanden vliegt, om daar den honing en het was te verzamelen.’ Maar de bijenteelt verkeerde over het algemeen in een achterlijke staat, in ieder geval in Overijssel. Groningen vormde een uitzondering dankzij de inspanningen van H.C. van Hall, die in de Hortus van de Academie proeven had gedaan met nieuwe bijenkorven. Sloet wilde op volgende Congressen de bijenteelt opnieuw aan de orde laten komen, en dat gebeurde ook.²⁰⁵

Een andere vorm van landbouw, en tegelijkertijd een ander voorbeeld van gevleugeld vee, waarnaar de aandacht diende uit te gaan, schreef hij in zijn tijdschrift, was de jacht. De Nederlandse bodem zou volgens hem wegens zijn verscheidenheid altijd veel wild blijven opleveren. Het belang daarvan zou voortdurend toenemen, omdat in andere landen het wild steeds meer werd uitgeroeid en de transportmiddelen verbeterden. Het jachtrecht diende dus niet te worden beschouwd als een feodaal overblijfsel, maar als een ‘niet onbelangrijk middel van volksbestaan’ en moest in overeenstemming worden gebracht met de grondeigendom.²⁰⁶ Oude rechten en gewoonten, mochten ook hierbij, net als dat het geval was bij de marken en de tienden, de exploitatie van de rijkdom der natuur niet in de weg staan.

Een gebied dat zich bij uitstek leende voor een bijzondere vorm van de jacht was het laaggelegen Staphorsterveld.²⁰⁷ Een goede eendenkooi leverde daar in vroegere topjaren wel zeven- à achthonderd gulden op, maar die tijd was voorbij na de aanleg van de Dedemsvaart, zoals ook op andere plaatsen de stilte en daar-

²⁰³ LHC 1855, 135.

²⁰⁴ LHC 1863, 123.

²⁰⁵ LHC 1848, 101.

²⁰⁶ TSS-5, 417.

²⁰⁷ ‘Nergens in den omtrek vindt men zoo vele Eendekooijen als te dezer plaatse’, schreef de ook om zijn belangstelling voor de statistiek zeer gewaardeerde burgemeester F.A. Ebbinge Wubben van Staphorst in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*. (TSS-5, 418-426). In het Staphorsterveld telde hij er dertien, plus nog een aantal verlaten kooien, waarvan sommige wel weer in gebruik genomen zouden worden als de wet dat niet tegen zou houden. In grote gemeente Zwollerkerspel waren er in totaal vijf, in Giethoorn en Wanneperveen vier; Nieuwleusen en Zwartsluis en telden er elk één. Zie ook Sloets artikel over het Staphorsterveld, TSS-17, 258-271.

mee de vangst was verstoord door de aanleg van wegen en kanalen.²⁰⁸ De vangst van ganzen, het zogeheten ‘toukeren’, kon eveneens rendabel zijn, want het vanggerei kostte zo’n veertig gulden, een gans bracht ongeveer vijftig cent op en het gemiddelde aantal gevangen exemplaren lag op 350 à 400, hoewel er gevallen van meer dan 600 stuks bekend waren. Ook onder Foxhol, Haren en Hoogezand en onder Abcoude en Eemnes werden ganzen gevangen. Poeliers in het westen, maar ook in Engeland namen het gevleugelde vee, geplukt of ongeplukt, graag af; net als de vinken en lijsters. Kievitseieren, die wel 25 cent per stuk konden opleveren en zo in heel Friesland soms een opbrengst van twintig-duizend gulden per jaar kenden, waren geliefd bij consumenten én vinders.²⁰⁹ Zij illustreerden de overtuiging van Sloet dat, voor wie het zag en bereid was de handen uit de mouwen te steken, de middelen van bestaan letterlijk voor het oprapen lagen.

Ook het register dat hij in 1862 maakte op de inhoud van de eerste twintig jaargangen van zijn tijdschrift laat dat nog eens zien: van a tot z.

6.6.4 Van aardaker tot zijderups

Sloets register op het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en statistiek* begon met de ‘a’ van ‘aardakers’. Negen jaar eerder had hij een paar bladzijden gewijd aan de teelt van deze noten, die wel bekend stonden als ‘Flakkeesche truffels’.²¹⁰ Het onderwerp, hoe petieterig ook, laat precies zijn preoccupaties, zijn bevlogenheid en zijn redeneertrant zien. Hij noemde de aardaker als één van de natuurlijke gewassen die, mits kunstmatig gekweekt en veredeld, een bron van inkomsten konden vormen. Alvorens nader in te gaan op de grote mogelijkheden van deze plant –die bijna overal op de Nederlandse kleigronden werd aangetroffen, behalve in Groningen en Friesland– noemde hij eerst nog enkele soortgelijke nuttige ‘natuurlijke voortbrengselen’ van de bodem. Want die gelegenheid mocht hij vanzelfsprekend niet voorbij laten gaan!

Wij denken hierbij aan de hop, die voor het hakhout schadelijke slingerplant; de aspergie, die op sommige diluviale gronden en ook hier en daar in onze duinen in het wild voorkomt, en, in onze tuinen veredeld, de kunstmatig gekweekte aspersies in de wijnbergen van Frankrijk verre overtreft; de veldsalade of vettik, die op sommige zavelgronden en ook langs de dijken in sommige kleipolders groeit en in onze tuinen gezaaid wordt; den hondenbloem, of zoo als men in het Noorden van ons land zegt, den hondentong, welke plant overal voorkomt, en hoezeer door de geneeskundigen uit éenen mond aanbevolen, nog slechts op enkele buitenplaatsen door de kunst in broeibakken aan gekweekt wordt, wat ook met de champignons het geval is; en eindelijk de wilde zuring.²¹¹

²⁰⁸ Honderd eenden konden 35 tot veertig gulden opleveren en de vangst per kooi kon wel oplopen tot tweeduizend exemplaren.

²⁰⁹ Zie Sloets artikel ‘Het eijerenzoeken’, TSS-6, 331-342, waaraan van Zanden, *Vogels, mensen en geschiedenis*, 23-24, refereert.

²¹⁰ TSS-8, 96-99.

²¹¹ TSS-8, 96.

Ook roemde hij in een arcadisch getoonzette alinea de fraaie, violetkleurige bloem van de plant, die tijdens een zomerse wandeling ‘door afwisselende korenvelden in de welige landsdouwten onzer polders’ zo’n aangenaam gezicht kon bieden, naast de blauwe korenbloem en de klaproos in het tarweveld. De landman keek er echter met andere ogen naar, wist Sloet, want de aardakers namen veel voedsel uit de grond en slingerden zich om de korenhalmen. Gelukkig boden deze noten na de oogst nog een schamel inkomen voor de armen, die ze, hoewel met veel moeite, soms wel een paar voet diep uit de klei wisten te halen. De noten werden verkocht aan fruiteniers in de steden en de meeste aardakerstokers hadden hun vaste klanten ‘aan sommige heerenhuizen in den omtrek’, waar de vruchten meestal rijkelijk werden betaald, ‘als eenige der weinige onschadelijke aalmoezen.’ Zo werden de rijken en de armen met elkaar verbonden. Sloet kon dat alleen maar toejuichen, want dit was veel beter dan hen tegen elkaar op te zetten of ‘verpligte liefdadigheid’ te betrachten. Het ging hem echter óók om de mogelijkheden tot kunstmatige teelt van dit gewas.

Hij had een deskundige zegsman geraadpleegd, een man van de praktijk, ‘de Flakkeesche notenboer G. Joppe’, die hem om te beginnen had verteld dat er gebruik gemaakt moest worden van ‘kloeken grond’. Op basis van diens mededelingen volgde een programma voor de teelt.²¹²

De akker wordt niet gemest. De pootakers of kweeken, waartoe men bij voorkeur de kleine ronden neemt, worden achter den ploeg in de voren gestrooid, op een afstand van 10 Ned. duim van elkander en ter diepte van 4 Ned. duim. Men draagt zorg voor eene goede en herhaalde wieding, wat op de meerdere of mindere voortbrenging grooten invloed uitoefent. Een veld aardakers in bloei levert een heerlijk gezigt op. Zij worden geroid in november en december, ja, den geheelen winter door, en zelfs in maart, omdat zij den vorst kunnen doorstaan. Dit is een voordeel van dit verbouw, omdat men daartoe den geschiktsten ledigen tijd kan nemen, wat met andere veldvruchten niet het geval is, en die, tot eenen staat van rijpheid gekomen, dadelijk geoogst moeten worden. Het delven geschiedt voetstoots; daarna worden de akers met een mesje gekniptst (sic! C.) en gereinigd, dat is: van de ruigte der staarten en draden ontdaan.²¹³

Iedere kleiboer die maar wilde, kon dus zonder problemen aan de slag. Ter inspiratie volgde nog informatie over de opbrengsten. Bruto lagen die op 300 gulden per hectare en na aftrek van de kosten voor poten, wieden en rooien, bleef er gemiddeld 190 gulden over. Sloet zag, dicht bij huis blijvend, duidelijk mogelijkheden om ook in de Gelders-Overijsselse polders langs de IJssel de braak te vervangen door de aardakerteelt. ‘Welke plaats zij in de vruchttopvolgving diende te beslaan, zou een waardig onderzoek voor onze landbouwkundige genootschappen uitmaken.’ Een ander punt was de afzet, de ‘slijt’. De Zeeuwse noten verdwenen voor een groot deel in Zeeuwse magen wist hij, al werd een deel ervan in Rotterdam verkocht. Maar Sloet zag exportmogelijkheden via Keulen, Londen en andere markten die door de ‘stoom’ waren te bereiken. De vrucht

²¹² TSS-8, 97-98.

²¹³ Ibidem.

kon gemakkelijk worden bewaard in tonnen of in Keulse potten als die met droog, wit zand werden gevuld. Dan bleven ze twee jaar goed. ‘Voor den handel moet men vooral op eene nauwkeurige sortering letten’, gaf hij nog een dringend advies. Een groot voordeel was bovendien dat voor aardakers nog nergens beschermende rechten golden.

‘Inmiddels raden wij den noteboeren aan’, besloot Sloet zijn pleidooi voor de aardaker, ‘dat zij niet verzuimen om op de Nederlandsche tentoonstellingen van landbouw eene keurige verzameling van aardakers ten toon te spreiden.’ Want ook deze kennis moest worden verspreid.

Bij het laatste item onder de ‘z’, dat ging over de ontdekking van een nieuw soort zijdeworm in Australië, memoreerde hij met instemming dat een fabrikant uit Glasgow al een partij van die zijde had besteld en de kwaliteit ervan had geroemd. ‘Hoe lang is men in Nederland reeds bekend met de plantaardige zijde in Suriname, het bromeliavlas’, vroeg hij zich af, ‘zonder dat onze nijverheid er eenige partij van trekt?’²¹⁴ Ook de koloniën hadden immers zijn warme belangstelling en het bromeliavlas was al in Overijssel geïntroduceerd door ‘Welvaart’. Maar ook de agar-agar was de moeite waard, of de bast van de lindeboom, zoals was gebleken in Rusland, de cassis rubra, de croepie-olie, de ding-ding, de schildpad, het elpenbeen, de kapok ... En zo ging het maar door.

6.7 Observaties

Vóór in het verslag van het Landhuishoudkundig Congres van 1862 in Middelburg werd een gelithografeerd portret van Sloet opgenomen. Behalve als algemeen voorzitter trad hij, als opvolger van wijlen zijn ‘onvergetelijke vriend’ Ackersdijck, bij die gelegenheid ook op als leider van de derde afdeling voor ‘Land- en staathuishoudkunde, Statistiek, Volkenkunde en Natuurwetenschappen in verband tot den landbouw’. Hij benadrukte nog eens, dat op de Congressen niet ‘dat stijve provincialisme van vroegere dagen’ moest heersen, maar dat het te doen was om ‘de meest mogelijke voortbrenging van den vaderlandschen landbouw.’ Alles en iedereen moest daartoe samenwerken. ‘Voortaan kent men uit dit gezigtspunt in de Nederlandsche landhuishouding geen heiboer of kleiboer; geen veeboer of kaasboer; geen Zeeuwschen of Frieschen landbouwer meer; geen Griek of baarbaar, en zijn wij allen één en tot één’, verordonneerde hij. Het duurde vervolgens niet lang of hij barstte uit in een lofzang op de Nederlandse landbouw, maar vijf bladzijden later bekende hij zijn gehoor, dat deze desondanks nog ‘in de kinderzwachtels gewikkeld was.’²¹⁵

Er waren nog te veel bruine heidegronden, afgeveende en onbenutte zavelgronden, duinpannen die om de spade vroegen, plassen en moerassen die drooggelegd en schorren en kwelders die omdijkt konden worden. Nog steeds kon iedere stad ‘de algemeene mestvaalt in eene goudmijn veranderen.’ De riolen liepen meestal nog in de stadsgrachten uit en waar de vuilnis niet naar de wijde zee werd afgevoerd, ontstonden schadelijke *miasmen*, die de gemiddelde leeftijd tot een bedenkelijk peil deden zinken. ‘Is de klage over gebrek aan meststoffen nog aan te hooren, als het leven van den mensch door de onbenuttigde meststof

²¹⁴ TSS-19, 103-104.

²¹⁵ LHC 1862, 42-52.

wordt verkort?', vroeg hij retorisch. 'De opbrengst van den accijns op het bier en den azijn is niet geëvenredigd aan de waarde van de jaarlijks verwaarloosde meststoffen', stelde hij vervolgens vast. Het was een verhaal dat Sloet typeerde. Enerzijds de opsomming van alles wat er was bereikt, maar anderzijds de vaststelling dat het allemaal nog lang niet genoeg was en dat de vervolmaking nog in een ver verschieft lag. In de jaarverslagen van 'Welvaart' was het al niet anders. Ze boden één continue stroom van informatie over ontwikkelingen en visies op het platteland. Ze gingen over, soms tijdelijke, successen en succesjes, terugkerende problemen, de tijd die haast had, de plaats die Overijssel innam of zou moeten innemen binnen de wordende natiestaat en binnen de internationale context. Opnieuw bleef er echter veel te wensen over.

In het begin van de jaren zeventig, dertig jaar na de oprichting van 'Welvaart', trok Sloet een nogal sombere conclusie ten aanzien van de Overijsselse landbouw. Want daarin viel nog steeds geen 'algemeene beweging' waar te nemen. Veel was bij het oude gebleven. Oude weilanden bijvoorbeeld, waarin lang levende planten woekerden, werden nog slechts zelden gescheurd, laat staan dat de ondergrond werd omgezet en bemest. Meestal volstond de Overijsselse boer met enige bovenbemesting, waardoor overal grote oppervlaktes aan slechte weilanden bleven bestaan. Kunstmest werd nog weinig gestrooid, anders dan in Noord-Brabant, waar de boeren veelvuldig gebruik maakten van kalk en guano. In Mastenbroek en op het Kampereiland, toch hooigebieden bij uitstek, was de hooischudder rond 1870 nog schier onbekend.²¹⁶ De teelt van de reuzenspurrie, de *serradella*, de *lucerne*, maar ook de verbouw van *turnips* en *rutabaga*, elders succesvol en in Overijssel door 'Welvaart' met zoveel inzet aangeboden, het was praktisch allemaal op niets uitgelopen. Weliswaar kwam een toenemend aantal meststallen in gebruik, nam de productie van zoetemelkse kaas toe, werd de afwatering bevorderd door de oerdelving, raakte het gebruik van suikerpenen als voedergewas alom in zwang, waren betere methodes voor het snoeien van vruchtbomen in gebruik gekomen en dorsmachines en hakselsnijders ingevoerd, vond hier en daar bemesting met wollen lompen en guano plaats, maar toch, er viel nog veel te veranderen en te verbeteren.

De gierwagen doet nog slechts op weinige plekken haar wonderen op de grasproductie; eene menigte weidelanden op het zand, waaraan nooit iets gedaan is, en waarvan de bodem door het vast trappen der beesten, wat jaren, ja dikwijls eeuwen zoo voortgegaan is, verhard geworden is, vertoonen allerlei onnutte planten, die er het gras schier verdringen; de welbekende slijkbemesting in de provincie Groningen vindt hier geen de minste navolging, ofschoon de uitmondingen onzer rivieren genoegzaam slijk bevatten om er geheel onze veenkoloniën of sommige lage polders als die van Staphorst mede vruchtbaar te maken. Hoe wel de toevoer van water naar de lagere gedeelten van Overijssel door de ontginningen in Hanover en Twente bij verbeterde waterleiding jaar op jaar toeneemt en zelfs bedenkelijk wordt, hoort men nog van geene inpoldering en oprigting van stoomgemaal in zooveel streken, waar dit hoog noodig was. Aan goede dekhengsten en stieren blijft men voorts op alle punten behoefte gevoelen, in weerwil van den hoogen prijs van paarden en vee.

²¹⁶ JV Welvaart 1869-1870.

Aan den roggebouw op groote schaal wordt nog hardnekkig vastgehouden, hoewel de prijs der rogge weinig kans tot stijgen oplevert en hoe langer hoe minder de mededinging met de rogge der Donaulanden en Rusland zal kunnen volhouden. Bemesting met kalk, gips, beendermeel, grondvermenging en rijenteelt zijn nog schier onbekende zaken. In de vruchtwisseling, hoe gebrekkig ook, bespeurt men geene verandering, en om dat weinig bemoedigend tafereel, waaraan nog andere zwarte tinten toe te voegen zijn, te besluiten, in weerwil van den slechten toestand van zoo menig weideland in de onmiddellijke nabijheid van Overijssels hoofdstad, in weerwil dat zij een middelpunt is van waterwegen naar onze veenkoloniën en hooger liggende zandgronden, wordt de stadsmest, welke door uitnemende zorg van de daarover gestelde commissie uit den stedelijken raad eene hooge innerlijke waarde verkregen heeft, grootendeels naar de provincie Groningen verzonden, en vindt er in weerwil van de kosten van vervoer en de winst der opkoopters nog een gereeden aftrek. Terwijl handel en fabrieknijverheid door hun kamers vertegenwoordigd worden, mist de landbouw nog eene officiële instelling om zich in betrekking met de regering en de provinciale besturen te stellen. Kamers van landbouw mogen niet langer uitblijven.²¹⁷

Soortgelijke of zelfs nog somberder geluiden klonken in 1881 uit zijn mond over de toestand van de Nederlandse landbouw als geheel. Hij maakte zich zorgen over de achteruitgang van de boerenstand. Veel kleine boeren of pachters, van oud tot jong, vertrokken als landverhuizers, vooral de pioniers op de Veluwe, maar ook op de zandgronden in Drenthe en in Limburg. Als oorzaken noemde hij het verdwijnen van de kleine schapenteelt, omdat de heidevelden werden ontgonnen; een paar koebeesten konden een kudde schapen nu eenmaal niet vervangen. Jaarlijkse pachten en kredieten brachten het kleine boertje eronder. Ook directe belastingen en hoge rechten van registratie bij de verdeling van een boerderij drukten het boerenbestaan. De Jachtwet belemmerde het jachtbedrijf, waardoor er te veel konijnen waren. Varkens- en aardappelziekte woedden. De spoorwegen telden te weinig kleine haltes voor het transport van hout, mest en bouwmaterialen. Sloets remedies waren duidelijk: verbetering van bestaande toestanden, maar ook de aanleg van tramwegen met steun van de staat, een vaste brug over de IJssel, droogmaking van de Zuiderzee, verbetering van het onderwijs, vooral het landbouwonderwijs, en de landbouwmaatschappijen moesten zich meer richten op de kleine boerenstand.

Toen in 1882 de vraag aan de orde kwam of er aan het ministerie van waterstaat, handel en nijverheid niet een deskundige voor de landbouw moest worden toegevoegd, bepleitte Sloet de toevoeging van het woord 'Landbouw' aan de naam. Sinds de afschaffing van de Commissies van Landbouw waren er geen vertegenwoordigers van de sector meer geweest in Den Haag. Ze hadden een slechte naam, omdat ze alleen de belangen van de grondeigenaars zouden vertegenwoordigen. In Overijssel, vertelde hij, dacht men zelfs dat de Commissie er was om te zorgen dat de boeren geen nieuwigheden zouden invoeren. In Gelderland en Zeeland hadden ze echter nuttig werk gedaan (waarbij hij zal hebben gedacht aan hun steun bij zijn pogingen tot de afschaffing van de tienden); in Gelderland was dankzij Staring een statistieke beschrijving van de provincie tot

²¹⁷ JV Welvaart 1871-1872, 9-10.

stand gekomen. In Groningen had H. C. van Hall in 1840 de eerste Landbouwschool gesticht, die echter in 1870 weer werd gesloten.

Sloet wilde de Commissies van Landbouw dus weer in het leven roepen, waarbij de leden zouden moeten worden benoemd op voordracht van Provinciale Staten.²¹⁸ In 1883, toen hij zich ondanks zijn wankele gezondheid toch nog naar het Congres in Veendam had geslept, noemde hij zich ‘een vijand van ééne Algemeene Landbouw-maatschappij.’ In zijn verbeelding zag hij voor die maatschappij reeds een fraai gebouw verrijzen in Den Haag, met baantjes voor een algemeen secretaris, enzovoort, ‘centralisatie alzoo in de hoogste mate.’ Hij herhaalde nog maar weer eens zijn voorstel tot de heroprichting van provinciale Commissies van Landbouw.²¹⁹ Maar zijn tijd was geweest.

6.8 Ecologie en economie

De voorgaande ‘observaties’ willen ook een antwoord geven op de eerste onderzoeksvraag, namelijk hoe Sloet de situatie in de Nederlandse en in het bijzonder de Overijsselse landbouw taxeerde, en op de tweede of hij argumenten aandroeg voor de verschillende visies daarop. Het antwoord op beide vragen is tweeledig: een verhaal van enerzijds en anderzijds.

Hij zag de grote potenties voor verschillende takken binnen de landbouw en hij zag ook wat er was bereikt, maar dit laatste mocht vooral geen reden zijn om genoegzaam achterover te leunen. Want de nieuwe situaties boden ook weer nieuwe kansen en die moesten worden benut. De grote opdracht bleef, de rijke schatten die in de natuur via de landbouw, en uiteraard ook op andere wijzes, beschikbaar konden komen, te exploreren en te exploiteren. De boeren hadden daarbij hun specifieke en voorname rol.

Voor Oost-Nederland, met zijn eigen agrarische kenmerken, zag Sloet het meest in de ontwikkeling van het kleine gezinsbedrijf. In zekere zin en *avant la lettre* past zijn manier van denken binnen de theorie van Ester Boserup, die spreekt over ‘de relatie tussen de bevolkingsgroei in een bepaald ecologisch systeem en de veranderingen in de landbouw, in het bijzonder intensivering, die hiervan het gevolg zijn.’²²⁰ Ook voor hem gingen ecologie en economie hand in hand en werden ontwikkelingen in het agrarisch productieproces bepaald door de natuurlijke omstandigheden. Maar het was ook aan de mens om die omstandigheden te zien, te benutten én te verbeteren. Pas dan kon en mocht bevolkingsgroei plaatsvinden.

De natuurlijke ‘grenzen aan de groei’ van Slicher van Bath zag ook Sloet. Hij zag daarbij echter ook de middelen –de middelen van zijn tijd– om die grenzen te verleggen. Tegelijkertijd stelde hij andere grenzen. Want wie niet bereid was zijn eigen brood te verdienen en mee te gaan in de vaart der volkeren kon in feite geen deel uitmaken van het grote en uitdijende ‘gezin der natie’. Zelfs al zou de staat, of de natie, de bevolkingsgroei wel kunnen opvangen, als daar geen individuele inzet tegenover stond, was die groei ongewenst! Over de vraag hoe te handelen ten opzichte van degenen die niet konden presteren, liet Sloet zich –

²¹⁸ LHC 1882, 39 en 109.

²¹⁹ LHC 1882, 95. Zelf was hij overigens nooit lid geweest van de in 1851 ter ziele gegane Commissie van Landbouw in Overijssel.

²²⁰ Aldus weergegeven in Van Zanden. *De economische ontwikkeling*, 11.

het moet gezegd- niet direct uit. Zijn benadering van ‘het vraagstuk der armoede’ spreekt in dit verband echter boekdelen.

Er moest werkgelegenheid worden gecreëerd, vond hij, en het platteland bood daartoe volop mogelijkheden. Overijssel kon in plaats van 200.000 wel 2.000.000 inwoners herbergen en voeden, berekende hij, mits aan de juiste voorwaarden, ook de mentale, was voldaan. Het platteland, van oudsher achtergebleven, moest dus worden geëmancipeerd door kennisverbreiding, ontginningen, verbetering van de infrastructuur, nieuwe technieken, nieuwe gewassen of hoe dan ook. Die emancipatie moest ook leiden tot een bestaansverbetering van de kleine boer, wat uiteindelijk weer de gehele natie ten goede zou komen.²²¹ Sloet zag in dit verband een aardaker, een handvol augurkenzaad of een eenvoudig recept om worst te maken als een directer middel dan de introductie van een grote dorsmachine die normaliter in de eerste plaats aan een grote boer ten goede zou komen. Bij de modernisering van de landbouw richtte hij zich daarom vooral op het als ‘peasantesk’ te omschrijven kleine gezinsbedrijf. Tegelijkertijd koerste hij op de handel, waarbij hij nadrukkelijk verder keek dan de grenzen van eigen streek of land.

Over maaimachines, maaidorsers, dorsmachines, stoomploegen en wat dies meer schreef hij niet of nauwelijks en voor de introductie van dergelijke werktuigen hoefde in het algemeen dan ook niet te worden gerekend op zijn inzet. Liever dan de mechanische zag hij op het Oost-Nederlandse platteland de menselijke arbeidskracht ingezet als middel om de productiviteit te verhogen.

Zoals hierna in hoofdstuk 7 zal blijken, betrok hij ook de Nederlandse koloniën, als gelijkwaardige provincies met hun eigen specifieke mogelijkheden, in zijn gedachtegang. Grote en kostbare werktuigen hadden niet zijn eerste prioriteit. Als het gaat om de tweede vraag –over de verschillende visies op de productieontwikkeling in de landbouw- moet eenvoudigweg worden volstaan met de constatering dat Sloet, ondanks zijn verwoede pogingen om statistische informatie bijeen te doen brengen, hier geen cijfermatige onderbouwing kon bieden. Wel zag ook hij de sterke groei van de bevolking, de druk op de grond, de daardoor noodzakelijke intensivering van de landbouw en de al even noodzakelijke verbeteringen van de infrastructuur en natuurlijk de kansen die door dit alles ontstonden.

De stelling van Van Zanden dat tot omstreeks 1880 ‘instituties’, organisaties en instellingen, slechts een geringe invloed hebben gehad op het eigenlijke landbouwbedrijf vraagt in dit verband om een reactie. Aan het bestaan en het belang van zeker een tiental landbouworganisaties voor 1870 kan immers moeilijk voorbij worden gegaan en dat geldt zeker ook voor de Landhuishoudkundige Congressen en, wat Overijssel betreft, voor ‘Welvaart’.²²² Buiten deze direct op de landbouw gerichte organisaties hebben vertegenwoordigers van de landbouw onder andere in gemeenteraden, provinciale besturen, markten en waterschappen of in de landelijke politiek eveneens hun stem laten horen; vaak werden zij daar-

²²¹ Zie voor zijn observaties in Overijssel, samen met zijn mede-bestuurslid van ‘Welvaart’ ook: Van Zanden, ‘De zedelijke en materiële toestand’, 11 e.v.

²²² Zie voor een overzicht van landbouworganisaties in deze en andere periodes, Smits. *Boeren met Beleid*, 314-315.

bij gevoed door geluiden vanuit die door mensen gevormde instituties. ‘Mensen maken verschil’ en Sloet was daarvan een levend bewijs.

Hiermee is tevens een begin van het antwoord gegeven op de derde onderzoeksvraag, welke bijdrage hij heeft geleverd aan de Nederlandse en in het bijzonder de Overijsselse landbouw. Met zijn ontelbare contacten via de politiek, de Landhuishoudkundige Congressen, de mannen der wetenschap of de boeren in de praktijk, met zijn kennis van de nationale en internationale (vak-)literatuur en, niet in de laatste plaats, op basis van eigen waarneming, was hij de schijnbaar onvermoeibare stimulator achter kleine, maar vele en onmisbare rukjes aan de hefboom tot welvaart. Met bescheiden middelen en een omgekeerd evenredige inzet bleven bestuurders en leden van ‘Welvaart’ onder zijn leiding bezig om de Overijsselse land- en tuinbouw, en ook de visserij, vooruit te brengen. Steeds werd de aandacht gericht op de mogelijkheden van de eigen omgeving, maar wel in de context van de nationale en internationale ontwikkelingen. De natuur was rijk en bood alle kansen, maar het moest allemaal wél worden gezien en begrepen en daarvoor waren kennis en kunde onontbeerlijk. Het waren kwaliteiten waarover Sloet in ruime mate beschikte en die hij, ook dankzij zijn connecties, volop wist in te zetten. Zo leverde hij een aanzienlijke bijdrage aan de ontwikkeling van de landbouw en daarmee van het platteland in de negentiende eeuw.

Van zijn tomeloze inzet hebben ongetwijfeld vele kleine boeren en boerinnen, maar ook vissers, landarbeiders en anderen direct kunnen profiteren. De materiële toestand van menigeen verbeterde door de schenking van een vruchtboom, de mogelijkheid een eenvoudig werktuig aan te schaffen, een advies om de mest beter te benutten, de vangst van een forse zalm of hoe dan ook. ‘Welvaart’ heeft het platteland ook doen lezen, doen leren, doen ontdekken.

Sloets inspanningen voor de afschaffing van de marken moeten tijdgenoten inzicht hebben verschaft in de remmende werking van deze instellingen. Belangrijker is hier evenwel zijn streven om de oplossing van een vraagstuk niet over te laten gaan in een nieuw probleem, namelijk dat van een schare bezitlozen. Voor Sloet hoorden ook de ‘ongewaarden’, de niet-gerechtigden in een marke, bij degenen die recht hadden op een deel van de gemeenschappelijk gebruikte gronden. Takt en raffinement behoorden niet tot zijn grootste kwaliteiten, volhardendheid wel. Maar die karaktereigenschap kon gemakkelijk overgaan in een koppigheid die hem meer dan eens parten speelde. Zo kostte zijn strijd voor de afschaffing van de tienden hem veel tijd en energie en hield hij er ook de nodige frustraties aan over. En dat, terwijl hij als één van de argumenten voor de omzetting in grondrenten juist opvoerde, dat internationale economische ontwikkelingen de tienden op den duur tot een waardeloos bezit voor de landeigenaren zouden maken. Pas ruim twintig jaar na zijn dood kwam het, in 1907, tot de definitieve afschaffing van de tienden.

Bijzondere aandacht verdient zijn belangstelling voor de geologie. Waar Staring de man was die naam maakte op dit gebied, was Sloet de initiator die hem via ‘Welvaart’ de kans bood op pad te gaan en de bodem van Overijssel te onderzoeken en te beschrijven. De overtuiging dat er een directe relatie bestond tussen de geologie en de landbouw was ook bij Sloet sterk aanwezig en bracht nieuwe inzichten.

I N H O U D.	

INLEIDING.	blz. 1
Eerste Avond. Over den mest in het algemeen.	4
Tweede Avond. De plantaardige mest.	10
1° De onkruiden.	—
2° De groene bemesting.	12
Over de groene bemesting in het algemeen.	14
Derde Avond.	17
Over den afval van planten, dien men ter be- mesting kan gebruiken.	18
Vierde Avond. De dierlijke mest.	29
1° De runderenmest.	31
2° Paardenmest.	—
3° Schapenmest.	32
4° Varkensmest.	—
5° Mest van vogels.	33
Vijfde Avond. 6° Uitverpselen der menschen.	34
De vloeibare meststoffen.	36
Zesde Avond. Groepstallen of potstallen.	41
Weidenmest.	42
Hordevoeding of het perken der schapen.	43
Guano.	44
	blz.
Zevende Avond. De dierlijke afval.	46
Achtste Avond.	50
Het strooisel.	51
Negende Avond. Over den stalrest.	58
Tiende Avond. Over den mestbak.	66
Nadeelen van een dak.	71
Voordeelen, die een overdekte mestbak aanbiedt.	75
Eelfde Avond. Nog eenige andere zaken over den mestbak.	81
Twaalfde Avond. De minerale (aardachtige) meststoffen.	84
Dertiende Avond. Vervolg van hetgeen in den laatsten avond behandeld is.	94
Eenige andere meststoffen van geheel anderen aard.	96
Vesttiende Avond. Verschillende wijzen van bemesting en vruchtbaar-making van bouw- en grasland.	100
Vijftiende Avond.	108
Uitzanden of dieper leggen van landerijen.	109
Zestitiende Avond.	115
Zeventiende Avond.	124
Achttiende Avond.	131

Met behulp van het Leesboek over de mestmakerij van dr. L. Mulder (zie pagina 156) konden leerlingen van plattelandsscholen achttien avonden (!) lang worden beziggehouden. Aan het eind van de tweede avond bijvoorbeeld moesten zij antwoord kunnen geven op de volgende vragen: '1. Wat is plantaardige mest en noemt mij eens eenige soorten op. 2. Waarom moet men braakliggend land dikwijls omploegen? 3. Wat is groene bemesting? 4. Welke planten gebruikt men daartoe? 5. Wat is beter: aan dieren planten te geven en den mest der dieren te gebruiken, of die planten onder te ploegen?' Zo gingen ook hier ecologie en economie hand in hand. (Particuliere collectie)

Tot slot de vierde vraag, in hoeverre hij bij dit alles een eigen positie heeft ingenomen. Het antwoord daarop houdt nauw verband met zijn afkomst en de streek waarin hij opgroeide. Zijn jeugd in Gelderland gaf hem richting, maakte hem, in het spoor van zijn vader en moeder, tot een instrument van de vooruitgang op het platteland en tot de vertolker van het landleven. Niet om zelf de 'heer' te zijn of die rol te spelen, maar uit liefde voor de omgeving en de mensen waarmee hij zich verbonden voelde, van jongs af aan, vanaf de tijd waarin hij optrok met de Voorster dorpsjeugd en wandelde met zijn vrienden op het Inter-naat Van Kinsbergen. Primair richtte hij zich op de belangen van de kleine plattelanders: de boeren, de warmoezeniers, de binnenvissers, de schippers en al die anderen die met eenvoudige middelen hun brood moesten verdienen. Hij luisterde ook daadwerkelijk naar hen, zoals nog eens bleek in een discussie met Sta-

ring, waarbij hij een voorstel verwierp omdat het was gebaseerd op de mening van slechts enkele geleerden en hij de voorkeur gaf aan 'het empirisch gevoel van de boeren.'²²³ Zijn literaire werk getuigt van zijn grote liefde voor landbouw en natuur en doet sterk vermoeden dat het hem meer erkenning had kunnen brengen dan alleen in beperkte kring of door de postume lof van een enkele recensent of bloemlezer. Ook zijn volkskundige beschouwingen van het platteland verdienen hernieuwde aandacht.

Zijn scherpe oog voor de kringloop der natuur laat, het zij nogmaals gezegd, zien dat bij hem economie en ecologie onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. In zijn ogen werden ze beide geleid door een 'onzichtbare hand', waaraan de mens geen hindernissen in de weg mocht leggen. Zo konden zijn fysico-theologische opvoeding, zijn godsvertrouwen en zijn onvoorwaardelijke geloof in het vrije spel der krachten elkaar vinden. In de afzonderlijke componenten van zijn veelzijdige leven en werken is hij -afgezien van het adellijk milieu waarvan hij in zijn uiterlijke vormen duidelijk afstand nam- steeds in meer of mindere mate representatief voor een bepaalde groep geweest. In zijn fysico-theologisch denken, als liberaal politicus en econoom, bestuurder, emancipator van het platteland, literator en volkskundige is hij onlosmakelijk verbonden met de Nederlandse landbouw en in het bijzonder het Oost-Nederlandse, in zijn woorden het Saksische, platteland. Alles bij elkaar ontstaat zo een origineel personage met een geheel eigen coloriet.

In zekere zin werd Sloet geboren in het verkeerde milieu. Hij was anders, hij was een baron op klompen. Maar als boer op klompen had hij voor de Nederlandse landbouw niet kunnen zijn, wie en wat hij tot zijn laatste snik is geweest.

²²³ LHC 1862, 164.